

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY
VILNIUS UNIVERSITY

JUOZAPAS PAŠKAUSKAS

LEISURE CULTURE IN LITHUANIA'S MAJOR CITIES AND IN PROVINCIAL
AREAS IN THE LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

Doctoral dissertation summary

Humanities, History (05 H)

Vilnius, 2017

This doctoral dissertation was prepared at the Lithuanian Institute of History and at Vilnius University in 2012-2016.

Scientific supervisor:

Prof. habil. Dr Tamara Bairašauskaitė (The Lithuanian Institute of History, Humanities, History – 05 H)

The dissertation is being defended at the Academic Council at the Lithuanian Institute of History:

Chairman: Dr Darius Staliūnas (The Lithuanian Institute of History, Humanities, History – 05 H)

Members:

Dr Reda Griškaitė (The Lithuanian Institute of History, Vilnius University, Humanities, History – 05 H);

Dr Jolita Mulevičiūtė (The Lithuanian Culture Research Institute, Humanities, History and Theory of Arts – 03 H);

Dr Eligijus Raila (Vilnius University, Humanities, History – 05 H);

Dr Vladas Sirutavičius (The Lithuanian Institute of History, Vilnius University, Humanities, History – 05 H).

The dissertation will be defended at an open meeting of the Academic Council of the Field of History at the Lithuanian Institute of History and Vilnius University at the Lithuanian Institute of History (room 204) at 3 p.m., on 28 September 2017.

Address: Kražių g. 5, Vilnius, Lithuania, LT-01108.

The summary of the dissertation was distributed on 28 August. It is available at the libraries of the Lithuanian Institute of History, Vilnius University and on the Vilnius University website: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendorius.

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS
VILNIAUS UNIVERSITETAS

JUOZAPAS PAŠKAUSKAS

LAISVALAIKIO KULTŪRA DIDŽIUOSIUOSE LIETUVOS MIESTUOSE IR
PROVINCIOJE XIX A. PABAIGOJE–XX A. PRADŽIOJE

Daktaro disertacijos santrauka
Humanitariniai mokslai, istorija (05 H)

Vilnius, 2017

Disertacija rengta 2012-2016 metais Lietuvos istorijos institute ir Vilniaus universitete.

Mokslinė vadovė:

Prof. habil. dr. Tamara Bairašauskaitė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H).

Disertacija ginama viešame disertacijos Gynimo tarybos posėdyje:

Pirmininkas – dr. Darius Staliūnas (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H).

Nariai:

Dr. Reda Griškaitė (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H);

Dr. Jolita Mulevičiūtė (Lietuvos kultūros tyrimų institutas, humanitariniai mokslai, menotyra – 03 H);

Dr. Eligijus Raila (Vilniaus universitetas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H);

Dr. Vladas Sirutavičius (Lietuvos istorijos institutas, humanitariniai mokslai, istorija – 05 H).

Disertacija bus ginama viešame disertacijos Gynimo tarybos posėdyje 2017 m. rugsėjo 28 d. 15 val. Lietuvos istorijos institute 204 auditorijoje.

Adresas: Kražių g. 5, Vilnius, Lietuva, LT-01108.

Disertacijos santrauka išsiuntinėta 2017 m. rugpjūčio 28 d.

Disertaciją galima peržiūrėti Lietuvos istorijos instituto, Vilniaus universiteto bibliotekose ir VU interneto svetainėje adresu: www.vu.lt/lt/naujienos/ivykiu-kalendarius.

DOCTORAL DISSERTATION SUMMARY

Often leisure theories or a historical work begins with the complaint that the field of leisure is overly ideologised: for puritans leisure time is nothing but a source of sins, for egalitarians it symbolises privileges, while Marxists consider it as the excess experienced by the exploitative classes. It is no wonder then that in historiography, the theme of leisure lies in the shadows of the more “traditional” topics, partly also because of the difficulty of analysing this topic based on the usual sources. This situation correlates with the dominating trends in economics, sociology and history, where public figures, political activists and generally the history of the major countries, economies and societies take centre stage. In the context of Lithuanian historiography, research of leisure culture is important because it broadens the body of research on culture and everyday life in the late 19th–early 20th centuries, and also echoes the culture, everyday life and social research paradigm established in the West in the 1960s–1970s.

AIMS AND OBJECTIVES

In this dissertation I seek to describe the ways of spending leisure time in the modernising Lithuanian society at the turn of the 19th–20th centuries. This aim is related to different questions that at first appear to have nothing in common about the period's practices and discourses. Why was people's health in those days explained via physical cleanliness? Why did people engage in painful medical procedures during their holidays? Why were people urged to spend their leisure time reading, going to the theatre and taking an interest in technological innovations? In the late 19th century in the Russian Empire, how was leisure time on the one hand understood as an element of a good and proper life, yet at the same time various social and political authorities declared this “free time” as dangerous? For what reasons were some forms of leisure time favoured among one or another social class layer embraced by the masses, while the popularity of others never went beyond the boundaries of a narrow circle of followers? Is it at all possible to discern different forms of leisure that are important when we talk about the highly economically, religiously, ethnically, socially, culturally and politically stratified society from the turn of the 19th–20th centuries?

I shall try to present at least some of the answers to these questions by talking about the middle layer of society, as it was the influence of the attitudes and values of precisely this social group that grew when the turn-of-the-century social and cultural changes were being interpreted, accepted and rejected. A majority of the insights formed in this research can be applied to the age of modernity (understood in a structural and secular sense), so we shall unavoidably have to orientate ourselves towards the entrenchment of modern forms of leisure time and separate this process, relatively speaking, from an analysis of traditional entertainment and ways of spending free time. Balancing between the questions that arose during the course of this research, I shall try to present a reconstruction of the most important features of the leisure culture existing in Lithuania in the late 19th and early 20th centuries.

CHRONOLOGY

The research starts from the symbolic year of 1900 and ends just before World War I in 1914, which is usually considered the end of this epoch in 19th-century historiography. Even though the formal chronological boundaries of this study span a period of 15 years, this so-called *fin de siècle* epoch in Lithuania is very rich, all the more so in the centres of the Russian Empire and Western Europe. The main impulses for modernisation can be noticed at the turn of the 19th-20th centuries – a rapidly growing economy, industrialisation, urbanisation, and changes to the social structure of society. At the same time, discussions about civilisation, cultural standards and challenges to the most important principles of social order can be heard in the public space, supplemented with and inspired by breakthroughs in imagination and new art forms (photography and cinema), and the flourishing of a consumerist culture in general. This period in Lithuania is inseparable from the goals of national and social emancipation: the issues of equality for workers, women and Lithuanians start to be raised. One of the results of the 1905–1907 revolution, where the role of the empire's intellectuals, peasants, soldiers and workers became prevalent, was the emergence of the most important political institutions and the beginning of their functioning. At the same time we notice the reduced influence of the traditional nobles estate, while future social projects are dominated by ideas on justice, economic and cultural prosperity and autonomy raised by social and national

movements. Of course, the source of many of the leisure time topics discussed here date back to the mid-19th century or even earlier periods – so as to take into account critical moments of change in a given modern leisure culture phenomenon, the chronology of this research shall on occasions be extended to the second half of the 19th century.

DEFINITION OF LEISURE

Even though the concept of leisure is dynamic and not singular in terms of its meaning, there is common agreement that another corresponding form of activity inherent to human existence is maintained, that is, work. These two fundamental cultural phenomena are often interpreted in terms of one another, and how they are explained depends on the transformations taking place in the culture being analysed. For example, from the 19th century, work started being understood within the framework of a working day, while leisure began when it ended. In an anthropological sense, leisure appears to be one of the most important fields in life where we can raise questions about quality of life, a person's sense of freedom and dignity, and the ability to combine psychological needs with cultural values. In this regard, in a majority of studies on leisure in modern societies it is considered a pursuit. We can distinguish some related circumstances typical of the turn of the 19th–20th centuries: 1) growing income made greater consumption possible, as well as overcoming economic obstacles associated with how one spent their leisure time; 2) a shorter working day and working week offered more opportunities to engage in leisure activities; 3) some forms of spending leisure time became more widely accessible and open to society.

On the other hand, as the sociology theorist Alain Touraine noted, there is rather widespread consent on what does not constitute leisure. According to the researcher, if we define leisure only in terms of work (perceiving it as non-work), the field of leisure should be expanded to include quite a lot of other socio-cultural activities, such as religious life or political activity. A majority of researchers justifiably reject the idea of analysing the latter two as possible forms of leisure. In this study, I shall adhere to the provision that leisure can have some associations with direct and mandatory obligations – work, family, religion or society – yet it should not be based on them. Here

we shall perceive leisure more like a free activity that an individual chooses and shapes according to their understanding.

Drawing attention to the independence of choice (and making it one of the criteria defining leisure), we can set an analytically convenient boundary between leisure practices and other activities that while not directly related to work do remain within and are regulated by the framework of one or another form of social relations. These activities (as, of course, work as well) may be pleasant, symbolic, entertaining or educational, yet their dominant is not leisure. This distinction is in part problematic, as it takes us beyond the boundaries of the discipline of history and leaves us with unanswered questions (how can we rate the freedom of choice?), yet it is also handy for historians as it reveals the fact that leisure has a history as well. Changes to leisure time are often echoed by divides and conflicts among the class, gender, political and religious camps, and vice versa, leisure can be an environment where differences that emerge elsewhere can at least be temporarily glossed over. So, when using the leisure concept we shall keep in mind at least two of its meanings. One, leisure time is an activity practised more or less by one's own free will, during the time free of activities that are dictated by an individual's vital needs or social obligations. It shall be placed in a thematic context in this study by examining practices that formed in the Lithuania of the late 19th–early 20th centuries. Second, the concept of leisure shall be understood in a wider sense as well, not restricted by one specific cultural sphere. In this sense, leisure is an integral part of man's world in general, affected by historically changing economic, social and political circumstances, and testifying to attempts to come to an understanding of them. Moving along to the questions of what kind of leisure activities existed during the period of research and what portion of an individual's world it constituted, firstly we shall discuss the main studies that are significant to the modern leisure concept relevant to this research.

STRUCTURE OF THE STUDY AND RESEARCH SOURCES

The research is spread out over the most important topics, starting off from the most general theoretical and contextual insights that shall later on be expanded in separate parts of the study. In the first part I shall discuss the theoretical approach, the most

important concepts used in the research, as well as the historiography and sources. In the second part, taking into account the characteristics of modernity so significant to the study – intensive urbanisation and industrialisation – primary attention shall be directed towards the analysis of the new city neighbourhood, the so-called New Town of Vilnius (Naujamiestis), discussing the opportunities for leisure of the city's workers, bourgeoisie and social elite in private spaces. This section is based on city documents that regulated the expansion of the Naujamiestis area (this expansion occurred in other directions in Vilnius as well, and in other cities in the country), including civilians' requests to allow construction and reconstruction of their residential buildings. Almost all such requests also included residential house plans prepared by architects or construction engineers. The analysis of these plans made it possible to talk about different social classes, their ways of life and self-image, as well as their relations with their neighbours. Note that when applying this kind of cross-section view, it is social rather than national differences that come into play.

In the third part I discuss the culture of reading of the late 19th and early 20th centuries. Reading is not just a sign of a person's intellectual efforts, but also the goal to become involved in modern life. This practice (recommendations were usually made to agricultural society to engage in reading in particular in their leisure time) is associated with the power to change society and solve more than just cultural or economic problems, but also various social issues. In these sections the sources cover a rather wide spectrum: firstly, police and other institutions' documents were used to reveal the government's efforts to track and put on trial readers of the illegal press, reading spaces and text distributors (restrictions that applied on reading during both the period of the press ban and the revolutionary and post-revolutionary periods were analysed). At the same time, I also try to reconstruct a portrait of the first modern readers from the sources they left behind: journals, letters, correspondence to the periodical press, memoirs. The programs of reading advocates also take an important position in this regard, usually being the invitations and arguments from the intelligentsia on why the new modern person had to open up and read the newspaper or a book. The most popular texts are also distinguished and analysed.

The discussion of various reading spaces (from illegal peasant libraries to private clubs and institutions in the larger cities) in the fourth part leads to the section on

the private/public divide that is later developed in the fifth and subsequent parts of this dissertation. As Lithuanians of the late 19th–early 20th centuries usually spent their leisure time enjoying rather simple activities (visiting friends, inviting friends to their homes, going out alone or in groups to a city or village street or park, organising a day trip to a nearby forest or a little further away to a known place of interest), an important part of this research was looking at the change in a person's identity when leaving their home for the modern city and encountering other members of society. These encounters and conflicts are presented taking into account the rather deviant yet nevertheless common behaviour models of visitors to cities at the time, revealed in the sub-sections on brothels, restaurants and hooliganism. As in the remainder of the dissertation, the sources for these sections vary and include documents of the empire's power institutions (policies that in one way or another influenced the intelligentsia, ministries, governors, city council, health department, police and the respective military offices). In order to understand what everyday life must have been for a person from that period, this approach is combined with the information revealed in ego-documents, the press that was released in various languages and covering various political programs, and even in fictional literature.

A new actor in the social space – the working class – is introduced in the sixth part, whose efforts to recover their rights to leisure comment on the unravelling of traditional roles in modern society and new opportunities for emancipation. It is ironic but in order to reveal the leisure practices of this class, important sources proved to be from the work sphere, i.e., laws regulating working conditions and relations, workers' attempts to fight for their rights, even the large volume of correspondence to the leftist press is also attributed to the work sphere. The complicated struggle of this social class for leisure time is presented through the organisation and commemoration of the first International Labour Day celebrations, as well as their hopes as reflected in both underground organisations and in the public space.

The seventh part devotes most attention to the beginnings of mass culture in Lithuania, and the impact of this culture on definitions of increasingly modern leisure practice. This is more comprehensively examined by discussing photographs and the first private photograph albums. For this particular analysis I chose the photograph

collections of the owners of the Kretinga and Palanga manors, the Tiškevičius family, and their servant Stefanija Šostak.

In the eighth part I look at one of the most popular forms of modern leisure, early film, its origins in Lithuania, the first demonstrations in Vilnius and its later spread into the provinces. In this dissertation, films are also presented as a process of the spread of popular culture, thus I reveal the respective aspects of the film repertoire, highlighting its similarities and differences with the film tradition in other centres of the Russian Empire.

This topic is further developed in the ninth part in the analysis of sport and a healthy lifestyle in general, which became important elements of modern leisure culture. That is why in this section I shall discuss new sports fields (cycling and football), as well as the new mass culture phenomenon – sports stars. At the same time I also analyse how in the late 19th–early 20th centuries economic realities changed traditional sports fields (hunting and horse riding). These topics are revealed by examining new laws that regulated this sphere, disclosing the changing imperial government's attitude towards sport and health. The change in sports activities themselves is presented based on the analysis of sports society activity documents, the texts of enthusiasts of one or another sports field, and the changes recorded in the multi-lingual press at the time (Russian, Polish, Belarusian, Lithuanian), such as the presentation of the sweepstakes or accounts of the first football matches.

In the tenth part, questions on the democratisation of leisure culture are discussed through the transformation of spaces traditionally dominated by the nobility – resorts – into a part of bourgeois leisure culture. Another aspect of the spatial divide is revealed in the new urban leisure phenomenon of the turn of the 19th–20th centuries – rented summer houses. Holidays, or relaxation in general, continues the topic of health and healthiness presented in the earlier section. So, alongside imperial policies on this matter, reference is also made to medical physicians' texts on relaxation spaces and procedures. As it was private investors who embraced the development of resorts and out-of-town summer houses, I base this part of the research on the activity documents of the Tiškevičius counts (who owned the seaside resort of Palanga, and Lentvaris near Vilnius, known for its entertainment and luxurious relaxation opportunities), and the owners of the spa resorts of Druskininkai and Birštonas. Also discussed are the

conditions that allowed resorts to expand and popularise relaxation outside of the city in general: modern communications and the development of the railroad network. Alongside these documents revealing private experiences in these spaces, publications from the press were another source exposing not only the growing popularity of these picturesque and health-improving out-of-town spaces among city dwellers, but also that they were becoming a location of social and national tensions.

The main insights formed about leisure culture and examined topics are summarised in the conclusions.

METHODS

I shall try to reveal the features of leisure culture of the late 19th and early 20th centuries through changes experienced by individuals by harnessing the anthropological approach.

Some of the principles of this approach can be found in academic sociological critique, where it is said that sociologists divided modern society into several elements suited for research (class, city or rural settlements, ethnic groups, criminal behaviour, complex organisations, etc.), however they are often inclined to ignore how these elements complement one another¹. We think that the selected approach allows maintaining the interaction of various social worlds, processes, practices and power fields in this research field. Especially since leisure is one of the broader topics that can bring closer the otherwise distant fields of sociology and history, allowing us not to be limited to one sub-element of society.

Nonetheless, taking into account the specifics of the dissertation's objectives and topics, several methods shall be combined. By analytically systematising the imperial data (starting with Russian, Polish and Lithuanian periodicals, and ending with the laws of the Russian Empire from the second half of the 19th century, the statutes of various societies, and library catalogues), I shall orientate the research towards the main leisure culture trends and the internal divides of this culture. The comparative method shall be used to clarify the nuances of different social groups and leisure spheres and spaces, drawing parallels between leisure practices that became widespread in Lithuania

¹ Dean MacCannell, *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1999, p. 3.

with their analogues in the cities of Russia and Poland, and in Western Europe. Visual sources such as private photograph collections are analysed in accordance with the guidelines for visual studies. As the object of research involves not just the field of history, but gravitates into the disciplines of anthropology and sociology as well, I shall try to highlight separate aspects of leisure culture – as far as historical sources allow – by using the inter-disciplinary method. When working with various primary and secondary sources (memoirs, ego-documentation, notes, the press of the time, residential plans), the traditional tools of a historian also came in handy: discourse, text, narrative and document analyses, their external and internal critique and interpretation.

PROBLEMS IN RESEARCHING MODERN LEISURE

When we start taking a deeper look into the circumstances in which modern leisure culture emerged, we need to check the concept of modernity itself and its connection to leisure. In this study, modernity is understood in the structural sense, and in the world view sense. First of all we shall consider processes associated with modernisation: the application of industrial technologies, rapid urbanisation, capitalism as the main economic model, and mass-scale transport and communication allowing the movement of people and information. Another thing to keep in mind is the changes to individuals' self-awareness. Commonly mentioned features of modernisation such as rationalism and a reasoned assessment of the world that explain the changes that took place in the sphere of work might be just as important when examining leisure. When we analyse the experience of modernity in the field of leisure, attention should be drawn to its complexity and intensity, i.e., aspects that cannot easily be expressed as statistics and are revealed better on an experience scale. This approach to modernity originated with Charles Baudelaire's text from 1859 *The Painter of Modern Life*. This essay, in which modernity is “ephemeral, short-lived and unpredictable”², gave an impulse to accounts of city life that were later developed by Walter Benjamin and Siegfried Kracauer³. The words they chose to describe modernity are interpreted as revealing the paradoxes of the modern condition, constant discontinuity and the expectation of innovation and change,

² Charles Baudelaire, *The Painter of Modern Life and Other Essays*, transl. Jonathan Mayne, London, New York: Phaidon Press, 2008, p. 12.

³ Ben Singer, *Modernity and Melodrama. Early Sensational Cinema and Its Contexts*, New York: Columbia University Press, 2001, pp. 34–35.

which is best expressed in ever-repeating fashion cycles, vibrant street life and the attractions on offer in the metropolis.

When we analyse modern leisure, this insight on modernity remains core to the issue, as it raises the questions of routine and its interruption in everyday life. According to one modernity theorist, George Simmel, the impressions eventuating from unexpectedness and the contrast of opposites are among the most distinctive features of modernity and the way of life it dictates. In his essay “The Metropolis and Mental Life” (1903), Simmel claimed that modernity transforms all layers of society, as inter-subjective relations are developed through products of culture such as money and goods, the city, fashion, trips, leisure, religion, and new forms of spirituality⁴. A modern individual's emotional base, in the view of this cultural critic, is the thirst for strong impressions, and a dependence on varying emotions⁵. One of the more recent representatives of cultural studies, Rita Felski, adds that seeking such new emotional thrills is also a sign of modern monotony experienced beside the standardised production line⁶. We see some of the forms of leisure culture of the late 19th–early 20th centuries, for example, watching films, reading detective or shocking romance novels, or going to the cabaret, precisely in the context related to the ever-changing ways of how an individual is perceived.

The main impulses for society's modernisation that had an influence on changes to the meaning of leisure and its transformation into a broad-scale phenomenon are industrialisation, urbanisation and the commercialisation of culture. Industrialisation completely transformed the rhythm of work, introducing a divergence between work and popular entertainment. The routine of traditional societies, medieval annual religious celebrations and market fairs complicated and became harder to coordinate with the new system of labour division. In an industrial society people had pre-defined working hours, and could enjoy their leisure time, regardless of how many “spare” hours they had outside of this timeframe. Even though the actual amount of leisure time did not increase compared to earlier epochs, it became easier to choose activities that had become

⁴ A. A. Yengoyan, Simmel, Modernity, and Germanisms. A Review Essay, *Comparative Studies in Society and History*, 2002, vol. 44, no. 3, p. 621.

⁵ George Simmel, The Metropolis and Mental Life, *The Blackwell City Reader*, eds. G. Bridge, S. Watson, Oxford and Malden: Wiley-Blackwell, 2002, pp. 11–12.

⁶ Rita Felski, *Uses of Literature*, Malden, Oxford: Blackwell, 2008, p. 121.

accepted ways of spending leisure time; they had less to do with work. For example, earlier on singing with other workers in the field whilst harvesting the wheat was considered a form of leisure. An industrial worker would finish his work and then join other workers at a club or tavern for a sing-a-long as a form of leisure. In addition, instead of “taking a quick swig” of some kind of alcohol during a break with his co-workers, he would work through his shift and only then go to a chosen tavern with a group of people whose company he actually liked. The influence of industrialisation on leisure appears to have been at least two-sided: leisure activities were more strictly separated from non-leisure activities, however a relatively new element was the opportunity of choice.

A second important factor that contributed towards the emergence of modern leisure habits was urbanisation. The 19th century is considered one of the ages of major migration in Europe when, due to the modernisation of industry, unprecedented quantities of people flooded in from rural areas to the cities. Looking at this from the perspective of leisure studies, we get the picture that this migration did not only transport traditional rural community members into a new environment but also gradually weakened the influence of earlier customary leisure time traditions. Individuals affected by migration processes were much less influenced by such mandatory customs and social control. For these arrivals to the ever-growing, henceforth completely unfamiliar cities, leisure time became an integration measure that helped create the feeling of social comfort.

In terms of the ratio between urban and rural leisure, it is beneficial to define geographical boundaries for leisure culture. In the late 19th–early 20th centuries, leisure culture quite tellingly revealed the process of “urbanisation” where various cultural practices often gradually (yet in the case of the cinema, for example, quite rapidly) transferred from centres and cities to the provinces. This movement of leisure culture, despite not being understood as going in one direction, dictates the geographical boundaries of this study. Even though I include processes that took place in the Vilnius, Kaunas and Suwałki provinces, most attention will go towards the formation of one or another leisure culture practice – and this usually took place in the cities. Our glance shall turn towards a broader geographical space to discuss the spread of one or another phenomenon. Typical leisure practices such as singing, joking, rough and gentler games

are not included in the research of this dissertation, as here the aim is to clarify this “pushed stack of cards” effect, so leisure time in rural areas is of importance to us firstly for the new urban way of life noticed here, the transfer of norms and their significance.

In this dissertation I show that another type of discipline and self-discipline, voluntary and culturally determined inhibitions, different to those characteristic of everyday life in the villages, typified the new urban way of life of the early 20th century. Having named freedom of choice as one of the criteria of modern leisure, I shall not talk further about leisure in villages, as here the difference between everyday routine and the clearly distinct order for celebrations and entertainment had greater significance regarding leisure habits.

One of the ways of understanding culture is its examination in regards to behaviour in time, and the ability to allocate this time. The time aspect was always important when organising social life, marking the boundaries and the life rhythms of the individual and the community. The fact that in the modern epoch we act with time in a more individual way reflects changes in the way of life and thinking of both people and groups. It also helps us grasp more general changes to social structure. The possibility to spend time individually, in the view of some leisure time representatives, added to the emergence of new forms of self-awareness. In the opinion of the researcher of leisure time in the Russian Empire Louise McReynolds, leisure activities increased participation in public life and had an influence on the revolutionary movement in Russia. It is said that modern leisure time demanded a rethink of the traditional ideas of leisure and public space. Even though “free time” away from work was not a new phenomenon, a novelty was to dedicate this “free time” for self-actualisation through culture⁷.

Another question related to urbanisation regards the relationship of modern leisure time culture with modern identities. The inhabitants of each city identified themselves and continue to identify themselves in multiple ways. Different contexts reveal an identification with social class, nationality, religion, gender, a given neighbourhood or region, the city itself or the state, and in the broadest sense, even with the modern city civilisation⁸. In this study of leisure culture at the turn of the 19th–20th

⁷ Cf. Louise McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 9.

⁸ Nathaniel D. Wood, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 2010, p. 10.

centuries, we shall orientate ourselves towards the multi-faceted nature of identity, as usually one or another form of leisure was related to masculinity or femininity, various social groups or nationality. In this sense, modern leisure time is understood as having had significance on many of the mentioned identities, also testifying to one trend they all had in common: identification with modern times and city life⁹. When talking about the city of the second half of the 19th century, its place in the tripartite history of European thought (the city as a virtue, as a sin, and as being beyond good or evil), and the ever-changing place of man's identity in this history, Carl E. Schorske noticed that in the modern epoch the question about the content of modernity is no longer raised. Intellectual reconsideration has given this question a new centre. "They asked not, "What is good and bad about modern life?" but, "What is it? What is true, what is false?" Among the truths they found was the city, with all its glories and horrors, its beauties and its ugliness, as the essential ground of modern existence. Not to judge it ethically, but to experience it fully in one's own person became the aim of the *novi homines* of modern culture"¹⁰.

In order to reveal the characteristics of leisure culture of the late 19th–early 20th centuries through the changes experienced by individuals, in this dissertation I shall try to apply the historical anthropology approach. Some of the principles of this approach can be found in academic sociological critique, where it is said that sociologists divided modern society into several elements suited for research (class, city or rural settlements, ethnic groups, criminal behaviour, complex organisations, etc.), however often they are inclined to ignore how these elements complement one another¹¹. Leisure is one of the broader topics that can bring closer the otherwise distant fields of sociology and history, allowing us not to be limited to one sub-element of society.

⁹ Numerous cities have a canon work dedicated to them on these 19th-century themes of urbanisation and modernisation, cf. Gunther Barth, *City People: The Rise of Modern City Culture in Nineteenth Century America*, New York: Oxford University Press, 1980; Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, New York: Knopf, 1981; Vanessa R. Schwartz, *Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1998; Peter Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Cambridge: Harvard University Press, 1996; Gabor Gyani, *Identity and the Urban Experience: Fin-de-Siècle Budapest*, translated by Thomas J. DeKornfeld, Wayne: Center for Hungarian Studies and Publications, 2004; Roshanna P. Sylvester, *Tales of Old Odessa: Crime and Civility in a City of Thieves*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 2005.

¹⁰ Carl E. Schorske, *The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler*, Carl E. Schorske, *Thinking with History. Explorations in the Passage to Modernism*, Princeton: Princeton University Press, 1998, p. 49.

¹¹ Dean MacCannell, *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1999, p. 3.

Of course, attempts to make generalisations about the experiences of different social groups from leisure culture sources do face the problem of appearing too “typical”. In each case we need to consider whether there are grounds for such insights, and also to ask whether the chosen sources are not too exclusive¹². Robert Darnton suggests solving this problem which arises from attempts to combine the history of society and its culture by harnessing the anthropological approach. In trying to see and show things and events through the eyes of locals, to understand what they think, and to clarify the qualities of social meanings we need to tune our speaking about community whilst maintaining sensitivity towards individuals. It is the sources left behind by these individuals that first of all reflect their social and cultural environment – in this way, from small pieces we can construct the world that existed a good century ago. Naturally, these worlds will not be the “typical” worlds of the bourgeoisie, the working people, the peasantry or nobility – it is hardly possible to make the archives speak in such a systemic way. Sources testifying to the modernisation of leisure culture also confirm Darnton's idea that we never come across pure idioms, as we first of all work with individual expression. Only through the interpreted texts can we reach broader conclusions about past attitudes and practices¹³.

A group that does not easily lend itself to interpretation and is an inseparable part of modern leisure culture and the “urbanisation” of culture in general is the burgeoning bourgeoisie class. This class understood itself as challenging the aristocracy and the peasantry and their ways of life. So within the framework of leisure culture the questions that are raised were based on deliberation on what constituted a good and proper life, and how people should live generally. Leisure culture that was forming in the late 19th–early 20th century should be understood in the context of a broader phenomenon – the emergence of modern culture based on the middle class.

Even though we are still searching for a middle or bourgeois class in Lithuanian historiography¹⁴, it would make sense to use this term to explain the contexts of leisure culture. Firstly because intellectuals from the early 20th century clearly saw the

¹² Robert Darnton, *Didžiosios kačių skerdynės. Ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, translated from English by Osvaldas Aleksa, Vilnius: Baltos lankos, 2002, pp. 239–240; 287–288.

¹³ *Ibid.*, p. 289.

¹⁴ The most comprehensive and still foremost work on this issue is: Rimaantas Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. Socialinės struktūros bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1990.

influence of the middle class on society¹⁵. When we analyse leisure culture, the middle class arises more like a cultural rather than a political category. This is not a common approach in historiography, as this multi-layered social group is usually analysed through a combination of economic (free trade) and political (elections and representation) paradigms. This is usually done to compare how this layer differed in the West and in the Russian Empire, and also to try to explain why the bourgeoisie in the Russian Empire did not manage to create its own political institutions. In this case, the Western bourgeoisie is commonly considered the normative indicator¹⁶.

Nevertheless, this study engages with Peter Stearns' observation that when seeking to identify the middle class, it is useful to examine cultural expression, "individual changes, and not only changes to political or economic structure"¹⁷. When we examine the different ways the middle class entertained themselves and spent their leisure time, we shall try to notice these individual changes and their connection to changes in the self-awareness of people and groups. We believe that only once changes in the personal and private space had taken place could cultural and political breakthroughs occur, or the realisation of political ideas¹⁸. This concept dictates that the emergence of the middle class, its development, self-reflection and changing assessments of other social class layers remain important themes in leisure culture. And conversely, the characteristics of leisure culture in the late 19th century reveal how the rather antagonistic and fragmented bourgeois culture became the dominant cultural norm up until World War I.

¹⁵ In 1914 Mykolas Biržiška in the publication *Nauju taku* [Along a new path] stated: „The old times are increasingly retracting in face of innovations. The bourgeoisie is growing larger and stronger. The bourgeois order, like it or not, is infiltrating life more and more, both in the cities and towns, and in village homesteads as well. City life is leaving its mark on rural homesteads, pulling it along behind itself. You could say the homestead is being urbanised.” M. Baltasis [Mykolas Biržiška], „Jaunuomenės reikalais“, *Nauju taku*, 1914, birželio 6 (19), p. 53.

¹⁶ Cf. Thomas C. Owen, *Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855–1905*, New York: Cambridge University Press, 1981; Alfred Riebel, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982; *Merchant Moscow: Images of Russia Vanished Bourgeoisie*, eds. James West and Iurri Petrov, Princeton: Princeton University Press, 1998; *The Professions in Russia*, ed. Harley Balzar, New York: Sharpe, 1995; Jo Ann Ruckman, *The Moscow Business Elite: A Social and Cultural Portrait of Two Generations, 1840–1905*, De Kalb: Northern Illinois University Press, 1984; *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, eds. Edith Clowes, Samuel Kassow, James West, Princeton: Princeton University Press, 1991.

¹⁷ Peter Stearns, The Middle Class: Towards a Precise Definition, *Comparative Studies in Society and History* 21 (July 1979), pp. 395–396.

¹⁸ Cf. Anthony Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson: Hutchinson University Library, 1981, p. 111; Stuart Bliumin, *The Emergence of the Middle Class: Social Experience in the American City, 1760–1900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 10.

Bourgeois culture researchers have noticed that demarcation lines are particularly significant here. In the home this is revealed through the clear distinction of the spaces which people living together shared: children were separated from their parents' world, servants were kept apart from family life, private life was separated from public life¹⁹. Everything in this culture finds its place and purpose: the parents' bedroom, a salon for receiving guests, the servants' quarters. Those who did not keep to a similar order (i.e., those who did not “respect” privacy) horrified the bourgeoisie²⁰, for example, the home and family of the working class were understood as dysfunctional, as the husband, wife and children would spend their leisure time separately and not at home. The values exalted by the middle class – temperance and rationality, high moral standards, self-discipline – were contrasted to the way of life practiced by the peasantry and proletariat, which was criticised for being irrational, hedonistic, irresponsible and vulgar.

Questions regarding the leisure time of the working class during the period being researched are very closely related to efforts to reduce the working day to 8 or 9 hours, and to improve working conditions. We can see how political practices permeated leisure culture from the burgeoning traditions commemorating International Labour Day. They not only marked the growing political power of the working class, and the scale of self-organisation, but can also be harnessed as an example that did not correspond with the image perceived by the middle class of the “disorderly” leisure of the working class and lower layers of society. Nonetheless, we can discover more examples of leisure that overspilled the norms declared by the middle class in city culture, and often they did indeed exhibit the characteristics of deviant activity.

Another characteristic of modern leisure that was very prevalent in city culture was the commercialisation of leisure practices. New work rhythms and urbanisation influenced the growing demand for leisure entertainment. Devising ways of spending leisure time became a job in itself, much like the other new positions that were created with the rise in industrialisation. Bicycle manufacturers, cabaret owners and

¹⁹ Jonas Frykman and Orvar Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, trans. Alan Crozier, New Brunswick, London: Rutgers University Press, 1990, p. 269.

²⁰ Juozapas Paškauskas, Частное пространство как индикатор социально-экономических изменений в конце XIX века, *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках = Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku*, Вильнюс: LII leidykla, 2015, с. 343–362.

popular press publishers did not only face a mass-consumerist public, but also the need to spread demand. Libraries, society halls holding various lectures, plays and other forms of entertainment, museums, exhibitions, cinemas, holidays, sports events – these were but a selection of the options available to people with leisure time to spend in the second half of the 19th century. McReynolds makes a rather broad generalisation that up until the appearance of commercial leisure culture, leisure time was usually spent in the private home space, while the modernising society transferred much of its leisure activities into the public space. According to her, the ratio between demand and supply created by commercial culture destroyed the boundary between public and private life and contributed to the search for new forms of leisure activities²¹. In addition, even though leisure activities (compared to work) were non-productive, an enormous amount of various products circulated in the leisure sphere. The inventions of photography, cinema and the phonograph that came along with the technological advances of the second half of the 19th century made it possible to enjoy sound and visual images on a massive scale. Those who lived in the early 20th century adopted this new culture together with new medias that spread music recordings, images, films and various types of other information about entertainment and personalities²². This commercial culture – unlike that of the peasantry or aristocracy – was all-encompassing and could absorb the lower and higher layers of society. Books, music and visual entertainment was not associated solely with the leisurely pleasures of one particular social layer. This was industry and cultural entertainment orientated at the mass consumerist²³.

STATEMENTS DEFENDED IN THE DISSERTATION:

1. Modern late 19th–early 20th century leisure culture is based on connections to changes in the fields of science, technology, economics, communications, health and the arts;
2. The analysis of leisure culture at the turn of the 19th–20th centuries highlights changes to the fundamental concepts of the cultural categories of time, space and

²¹ Louise McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 6–7.

²² Nathaniel D. Wood, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*, pp. 51–85, 198.

²³ J. H. Plumb, The Public, Literature, and the Arts in the Eighteenth Century, *The Emergence of Leisure*, pp. 36–37.

the human body;

3. The role of separate social groups in leisure culture from the period being discussed is not the same, some dominate in the establishment of new forms of leisure, while others oppose the cultural hegemony they are experiencing;
4. In the initial stages of modern Lithuanian leisure culture, the influence of middle class provisions and values is very strong, as is its impact on the way of life of other social groups – the peasantry, the working class, and to some extent the aristocracy as well;
5. Leisure culture becomes crystallised among different cultural divides, while the entrenchment of a new culture is marked by the competition between different provisions about society (in terms of space, time and social structures).

CONCLUSIONS

1. This study of Lithuania's leisure culture of the late 19th – early 20th centuries continues the culture, everyday life and social research paradigm that became established in the West in around the 1960s–1970s, where the topic of leisure that is not so easily defined in traditional sources is seen in light of changes to mentality and the transformation of the modernising society. That is why leisure culture in the period discussed in this dissertation does not arise as a kind of opposition to everyday routine or a temporary escape from social norms, but more like one of the ways modern culture was demonstrated in everyday life, contributing to the appearance of new social identities and new social bonds. In the late 19th–early 20th centuries in Lithuania, modern forms of leisure culture became apparent first of all in city culture, which is why the expression of this new culture is firstly researched in the city environment, later showing how it was adapted and changed in the provinces.
2. Due to urbanisation, industrialisation, migration and other social and economic factors of the late 19th–early 20th centuries, leisure culture became accessible to much broader layers of society, so discussions about the “proper” way of spending free time intertwined with other political, cultural and social discussions,

sometimes even forming a central axis for various social and cultural programs. At the same time, discussions about new leisure practices marked the formation process of the new elite – the bourgeoisie. Leisure time became a means of forming identity not only for this social class, however generally speaking leisure started being seen as an instrument for reforming separate groups in society, first of all the peasantry and working class. Even though this new city elite was not homogeneous (public opinion was formed by leftist students, as well as moderate professionals and the clergy), this group's general provisions regarding the leisure time of the lower classes were revealed: there was general agreement on what was proper, and what new forms of modern culture, especially restaurants, nightlife, films as mass entertainment, popular literature and other mass culture phenomena, were unsuitable.

3. The research began with an analysis of changes in the private space of city dwellers. The organisation of this space revealed new features of different social groups' identities, and their efforts to maintain the boundaries between social and economic classes. In the private space, as in the public culture of the bourgeoisie, the demarcation lines separating various activities and territories became very significant: work from rest, children from parents, girls from boys, the masters of the household from the servants, and everything that was public from that which was private. The opposite to this orderly and disciplined space and way of life was the living and work space of the lower social classes, which was renowned for overcrowding and the lack of separate functions. This was considered the reason for the “backwardness” of these classes, allowing the elite to view their culture as not-modern, too closely associated with nature, ruled by unhindered instincts, a lack of moderation and without a long-term projection. Based on these provisions, programs were recommended that would change everyday life and leisure time habits.
4. The modern forms of spending leisure time analysed in the dissertation (reading, watching early films, photography) revealed that it was hardly possible to remain completely unaffected by these expressions of modern culture. The newly arising universal culture institutions, such as the press or films, did not only provide information about local and national news (disorder in a given rural district, an

amateur theatre performance, the death of a famous writer or international events), but they also formed the concepts of good and poor quality leisure practices. As the leisure practices at the turn of the 19th–20th centuries echoed the general social and cultural transitions, leisure activities such as reading were often inseparable from cultural and economic programs. With the increase of expressions of mass culture, leisure activities such as the collection of photographic images or going to the cinema could also be interpreted from the individual's perspective and understood as entertainment for its own sake.

5. Deviant forms of culture unfortunately fall within the scope of characteristics of late 19th–early 20th century leisure culture. Their reconstruction illustrated that one such phenomenon in the modern city, hooliganism, can be attributed to the expression of leisure time of a certain part of society. Of course, this topic also appears in the more general field of social problems: alongside modern life conveniences, there were also various expressions of poverty, many people lived in very poor and unstable conditions. In addition, the everyday life and leisure practices of the lower layers of society were not documented either by them or contemporaries, so the surviving sources on the leisure time of this social group might create a skewed image with a disproportionately high amount of infringements of social order. On the other hand, the phenomenon of hooliganism reveals the kinds of problems and dangers people spending their leisure time in the city could encounter, as the simple ways of spending time – taking walks through the city or town, meeting friends in a park, outside of the city, at a cafe or restaurant – were very popular.
6. Questions and norms regarding gender and sexuality are one of the key aspects of the culture of modern times that reveal how categories in a modernising society, such as class and family, changed. The conventional social order in men's and women's relations that followed the principle of hierarchy and its connection to leisure time was analysed by conducting a study of city brothels. Even though the common past time of men of the late 19th century, the visiting of brothels, started being controlled more stringently, in this field patriarchal privileges basically continued to apply to men. On the other hand, the imperial government's actions also revealed the goal of trying to separate public from private, thus, by regulating

the work of prostitutes attempts were made to establish brothels in certain parts of the city where this activity would not draw the public's attention.

7. The statement about leisure as one of the main components of modern culture was developed in the section on the leisure time of the working class. This layer of society did not only view leisure time as being the opposition of work, but related it to their efforts to secure adequate work and living standards, so in this sense leisure time was inseparable from the concept of a meaningful life. In this case, the position of the working class is confirmed by sociologists' conclusions that people do not seek more leisure time when they are not certain of their future and economic perspectives. The problem of the working class – to introduce a balance between work and leisure – is presented in the context of May 1 celebrations that started being marked in the late 19th century in Lithuania. These celebrations also revealed the political functions of leisure, as this opportunity for relaxation and rest did not have a sacred component, rather, it was very functional and inseparable from the accompanying political program.
8. Late 19th-century–early 20th-century photography collections that belonged to different class layers demonstrate the introduction of leisure culture practices into everyday life, personal and family narratives, and their transformation into a part of modern leisure. The association of leisure with mass consumption and the commercialisation of culture help in the analysis of cultural institutions such as photography and film. These are instruments of culture that allow experiencing news, images and impressions as part of a group.
9. The first film screenings can be viewed as the first truly mass form of culture in Lithuania that crossed the boundaries of class, taste and nationality. They reached Vilnius with the first wave of film into the East, concurrently with Warsaw, Saint Petersburg and Nizhny Novgorod. In terms of the size of the population, in Lithuania's largest city of Vilnius film was the most popular way of spending leisure time – there were plenty of cinemas and attendance was high. In the provinces film screenings also attracted large audiences and such events were profitable for entrepreneurs in this field. The first film screenings were held at fairs, later in cafes and restaurants. Thus, the spread of film can be explained in the broader visual program context, as even in later years the popularity of film

increased with various technological innovations and artists' performances accompanying the film screening. Early film was not completely stationary, as in the early 20th century mobile film presenters travelled around smaller cities and towns in Lithuania, attracting audiences with secular and religious films. The local clergy was especially enthusiastic regarding the latter, with religious films being shown after mass or on feast days, and screenings organised by church organisations themselves. Religious films, like screenings that were appropriate for school students, were understood as an excellent means of educating the people and students.

10. Sport became a part of modern leisure culture in Lithuania from the late 19th century: sports organisations and rules emerged, information about sports events started being widely publicised, sports statistics were kept, and sports tournaments were organised according to the new principles. Modern sports practices also show that this was one way of changing older interpersonal relations left in the villages into new ones – new city dwellers gathered into sports collectives based on their address, for example, football clubs would attract people from city suburbs or schools. In this regard, sport was a form of social inclusion and an instrument for strengthening social links. Other sports practices changed to become universal: once considered a “luxury” past time, cycling was mostly associated with the physical exercise of the elite or races against others from the same social layer, however it was not long before the bicycle became a mass-scale means of transport and leisure due to industrial progress, allowing individuals to travel around the city or their region.

Modern sport was also a field of commercial culture: the most commercialised (and in the modern sense, the most spectator-attracting) sport in the Russian Empire was horse racing, bringing in profits and income for horse-raising across the empire through the organisation of sweepstakes. Athletes and sports stars also became a part of modern and commercial culture, not just symbols of sports and a healthy way of life, but of manhood as well. In addition, the imperial government started considering sports as a symbolic expression of its “healthy” state and power, so spreading sports activities became a priority (not without militaristic intentions), especially among young people.

11. The dissertation ends with a discussion of trips beyond the city that gradually became a leisure practice of different social class layers in the 19th century. Several representational types of such trips can be distinguished: therapeutic, short excursions to the nearby surrounds, and holidays in summer houses. These trips, like many other forms of leisure, reveal the leisure habits of various social groups, as well as how the respective leisure past times formed the identity and place in the social hierarchy of separate (first of all the middle class) groups in society.

The motives behind such out-of-town trips were different: for richer boyars and the wealthy bourgeoisie, a trip to a resort was one of the measures by which social status could be maintained or consolidated. It is no wonder then the physical therapy procedures from the second half of the 20th century, despite sometimes being quite unpleasant, were braved by not only the ill but completely healthy resort guests as well. Those who were not as wealthy would spend their leisure time outside of the city in a more rational way, staying away for a shorter time (the bourgeoisie stayed at a resort for the whole season only in exceptional cases). Often it was just the women who would go to the resorts and out-of-town rented villas, while their husbands stayed in the city or would have to return there frequently. New technological advances of the 19th century prompted the possibility of ensuring consistent contact with the city, which was the bourgeoisie's income source: the telegraph, telephone and railway network made it significantly quicker and cheaper to reach holiday destinations and return home. The lowest layers of society would also venture out-of-town, but usually just for day trips. This was a cheaper way of spending time in a healthy landscape hardly touched by urbanisation, to enjoy the green spaces and fresh air at no cost, and escape their dense and crowded living and work environments.

DISERTACIJOS SANTRAUKA

Dažnai laisvalaikio teorijos arba istorijos veikalas pradedamas nusiskundimu, jog laisvalaikio sritis perdėtai ideologizuojama: puritonams laisvalaikis yra ydų šaltinis, egalitaristams – simbolizuoja privilegijas, marksistai laiko jį išnaudojančiųjų klasių patiriamu pertekliu. Neatsitiktinai ir istoriografijoje laisvalaikio tema atsiduria „tradicinių“ temų šešėlyje, iš dalies ir dėl keblumų ją nagrinėti remiantis įprastais šaltiniais. Tokia padėtis atitinka dominavusias ekonomikos, sociologijos ir istorijos mokslų tendencijas, kuriose centrinė vieta tenka viešoms figūroms, politiniams veikėjams ir apskritai didžiųjų valstybių, ekonomikų ir visuomenių istorijai. Lietuvos istoriografijos kontekste laisvalaikio kultūros tyrimas aktualus, nes išplečia XIX a. pab.–XX a. pr. kultūros ir kasdienybės tyrimų korpusą bei atliepia Vakaruose apie XX a. 7–8 dešimtmečiais įsitvirtinusią kultūros, kasdienybės ir visuomenės tyrimų paradigmą.

TIKSLAS IR UŽDAVINIAI

Disertacijoje siekiama aprašyti modernėjančios visuomenės laisvalaikio formas XIX ir XX a. sandūros Lietuvoje. Šis keliamas tikslas susijęs su skirtingais, atrodytų, nedaug bendro tarpusavyje turinčiais klausimais apie laikmečio praktikas ir diskursus. Kodėl anų laikų žmonės sveikatai ėmė aiškinti per fizinę švarą? Kodėl atostogų metu buvo ryžtamasi skausmingoms medicinos procedūroms? Kodėl viešumoje dominavo raginimai laisvalaikiu skaityti, lankyti teatrą ir domėtis technikos naujovėmis? Kaip XIX a. pab. Rusijos imperijoje laisvalaikis, viena vertus, suprastas kaip gero ir teisingo gyvenimo elementas, nors kartu šį „liuosą laiką“ įvairūs socialiniai ir politiniai autoritetai skelbė pavojingu? Dėl kokių priežasčių vieno ar kito socialinio sluoksnio pamėgtos laisvalaikio formos tapo masinės, o kitos – neperžengė siauro rato ribų? Ar apskritai įmanoma išskirti laisvalaikio formas, reikšmingas kalbant apie daugiau mažiau visą ekonomine, religine, etnine, socialine, kultūrine ar politine prasme itin nevienalytę XIX–XX a. sandūros visuomenę?

Dalį atsakymų mėginsime pateikti kalbėdami apie vidurinę visuomenės sluoksnį, nes būtent šios socialinės grupės, pažiūrų ir vertybių įtaką išaugo, kai buvo interpretuojamos, priimamos ar atmetamos socialinės ar kultūrinės amžių sandūros

permainos. Dauguma tyrime formuluojamų įžvalgų taikytinos kalbant apie modernybės epochą (suprantant ją struktūrine ir pasaulietine prasme), tad neišvengiamai turėsime orientuotis į modernių laisvalaikio formų įsitvirtinimą ir sąlyginai šį procesą atskirti nuo tradicinių pasilinksminimų ir laisvalaikio būdų analizės. Laviruodami tarp šių tyrimo metu aptiktų klausimų, mėginsime pateikti svarbiausių modernios XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvos laisvalaikio kultūros bruožų rekonstrukciją.

CHRONOLOGIJA

Tyrimą pradėdame simboline 1900-ųjų data ir baigiame prieš Pirmąjį pasaulinį karą 1914 m., kas XIX a. istoriografijoje paprastai laikoma epochos pabaiga. Nors formalios chronologinės darbo ribos aprėpia 15 metų, tačiau šis *fin de siècle* terminu apibūdinamas laikotarpis Lietuvoje, juolab Rusijos imperijos centruose ar Vakarų Europoje, itin turiningas. XIX ir XX amžių sandūroje pastebimi pagrindiniai modernizacijos postūmiai – spartus ekonomikos kilimas, industrializacija ir urbanizacija bei socialinė visuomenės struktūros kaita. Kartu viešojoje erdvėje pradedamos diskusijos apie civilizaciją, kultūros standartus ar iššūkius svarbiausiems visuomenės sanklodos principams, jas papildo ar įkvepia vaizduotės proveržiai bei naujų meno šakų (fotografijos ar kino) ir apskritai vartotojiškos kultūros suklestėjimas. Šis laikotarpis Lietuvoje neatsiejamas ir nuo tautinės ir socialinės emancipacijos siekių: imti kelti darbininkų, moterų, lietuvių lygiateisiškumo klausimai. Vienas 1905–1907 metų revoliucijos, kurioje išryškėjo imperijos intelektualų, valstiečių, kareivių ir darbininkų vaidmuo, rezultatų – svarbiausių politinių institucijų atsiradimas ir funkcionavimo pradžia. Kartu pastebima sumenkusi tradicinio bajorų sluoksnio įtaka, o ateities visuomenės projektuose ima dominuoti socialinių ir tautinių judėjimų keliamos idėjos apie teisingumą, ekonominę ir kultūrinę gerovę ar autonomiją. Žinoma, daugelio aptariamų laisvalaikio temų ištakos datuojamos XIX a. viduriu ar dar ankstesniais laikotarpiais – reitsykliais siekiant atsižvelgti į svarbiausius kurio nors modernaus laisvalaikio kultūros reiškinių kaitos momentus, chronologiją išplėsimė iki XIX a. II pusės.

LAISVALAIKIO APSIBRĖŽIMAS

Nors laisvalaikio sąvoka yra kintanti ir nevienareikšmiška, paprastai sutariama, kad ją įvedant akiratyje išlaikoma kita nuo žmogaus būties neatsiejama veiklos forma – darbas. Šiedu pamatiniai kultūros fenomenai dažnai interpretuojami vienas kito atžvilgiu, o kaip jie yra aiškinami priklauso ir nuo transformacijų, vykstančių tiriamoje kultūroje. Pavyzdžiui, nuo XIX šimtmečio darbas pradėtas suvokti darbo dienos rėmuose, o laisvalaikis – jai pasibaigus). Antropologiniu požiūriu laisvalaikis atrodo esąs viena svarbiausių gyvenimo sričių, kurioje galima kelti klausimą apie gyvenimo kokybę, žmogaus laisvės ir orumo jausmą bei gebėjimą derinti psichologinius poreikius su kultūrinėmis vertybėmis. Šiuo aspektu, atsikartojančiu daugumoje laisvalaikui skirtų studijų, moderniose visuomenėse laisvalaikis yra siekiamybė. Išskiriamos su tuo susijusios XIX ir XX a. sandūrai būdingos aplinkybės: 1) augančios pajamos suteikė galimybę daugiau vartoti ir įveikti ekonomines, su laisvalaikio leidimu susijusias kliūtis; 2) sutrumpėjusi darbo diena ir darbo savaitė suteikė daugiau galimybių paskirstyti laisvą laiką; 3) dalis laisvalaikio formų tapo plačiau prieinamos ir atviresnės visuomenei.

Kita vertus, kaip pastebi sociologijos teoretikas Alainas Touraine, gana nesunkiai sutariama dėl to, kas nėra laisvalaikis. Pasak tyrinėtojo, jei laisvalaikį apibrėžtume vien per santykį su darbu (taigi žvelgtume kaip į ne-darbą) laisvalaikio sritį turėtume išplėsti įtraukdami nemažai kitokios prigimties sociokultūrinių veiksmų, tokių kaip religinis gyvenimas ar politinė veikla. Daugelis tyrėjų pagrįstai atsisako minties juos analizuoti kaip galimas laisvalaikio formas. Savo darbe laikysimės nuostatos, kad praktikuojamas laisvalaikis gali turėti sąsajų su tiesioginiais ir privalomais įsipareigojimais – darbui, šeimai, religijai ar visuomenei – tačiau nėra jomis grindžiamas. Laisvalaikį čia suprasime veikiau kaip laisvą veiklą, kurią pasirenka ir kuriai formą suteikia individas.

Kreipiant dėmesį į pasirinkimo savarankiškumą (ir padarius jį vienu iš laisvalaikio apibrėžimo kriterijų) nustatoma analitiškai paranki riba tarp laisvo laiko praktikų ir kitų, su darbu tiesiogiai nesusijusių, tačiau vienokių ar kitokių socialinių santykių rėmuose išliekančių ir jų reguliuojamų veiklų. Tokios veiklos (kaip, žinoma, ir darbas) gali būti malonios, simbolinės, pramoginės ar pamokančios, bet jų dominantė nėra laisvalaikis. Ši skirtis iš dalies problemiška, nes išveda už istorijos disciplinos ribų

ir palieka neiškeltų klausimų (kaip galima įvertinti pasirinkimo laisvumą?), visgi istorikui ji paranki, nes atskleidžia, kad laisvalaikis turi istoriją. Jo kaita dažnai atliepia klasių, lyčių, politinių ar religinių stovyklų perskyras bei konfliktus, ir atvirksčiai, laisvalaikis gali būti terpe, kurioje bent laikinai užglaištomi kitur išliekantys skirtumai. Taigi vartodami laisvalaikio sąvoką turėsime galvoje bent dvi jos reikšmes. Pirma, laisvalaikis yra veikla, praktikuojama daugiau mažiau laisva valia, turint laiko nuo užsiėmimų, kuriuos diktuoja individo gyvybiniai poreikiai ar socialiniai įsipareigojimai. Ji šiame tyrime tematizuojama nagrinėjant praktikas, besiformuojančias XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvoje. Antra, laisvalaikio sąvoka bus suprantama ir platesne prasme, nesiribojant kokia nors viena konkrečia kultūros sfera. Šia prasme laisvalaikis – integrali bendrojo žmogaus pasaulio dalis, veikiama istoriškai kintančių ekonominių, socialinių bei politinių aplinkybių ir liudijanti bandymus jose susivokti. Pereidami prie klausimų, apie kokį laisvalaikį tiriamuoju laikotarpiu galima kalbėti ir kokią individų pasaulio dalį jis sudarė, iš pradžių aptarsime pagrindinius šiame darbe aktualiai modernaus laisvalaikio sampratai reikšmingus tyrimus.

DARBO STRUKTŪRA IR TYRIMO ŠALTINIAI

Disertacijos tyrimas išsidėsto pagal svarbiausias temas, atsispiriant nuo bendriausių teorinių ir kontekstinių įžvalgų, kurias vėliau plėtosime atskirose darbo dalyse. Pirmajame skyriuje aptariama teorinė prieiga, svarbiausios tyrime vartojamos sąvokos, taip pat istoriografija ir šaltiniai. Antrame skyriuje, atsižvelgiant į darbui reikšmingą modernybės bruožą – intensyvią urbanizaciją ir industrializaciją – pagrindinis dėmesys skiriamas naujo miesto kvartalo, Vilniaus naujamiesčio, analizei, aptiriamos laisvalaikio galimybės miesto darbininkų, buržuazijos ir visuomenės elito privačiose erdvėse. Šiame skyriuje remiamės Naujamiesčio rajono plėtrą (žinoma, ši plėtra vyko ir kitomis kryptimis Vilniuje bei kituose šalies miestuose) reglamentuojančiais miesto dokumentais ir gyventojų prašymais leisti statyti, perstatyti ar rekonstruoti gyvenamuosius namus. Beveik visuose tokiuose prašymuose matyti ir architekto ar statybų inžinieriaus parengti gyvenamųjų namų planai, kurių analizė ir sudarė prielaidas kalbėti apie skirtingas socialines klases, jų gyvenimo būdą ir savivaizdį, o kartu ir santykį su kaimynais. Pažymėtina, kad darant šį pjūvį ryškesni tampa socialiniai, o ne nacionaliniai skirtumai.

Trečiame skyriuje aptariama XIX a. pab.–XX a. pr. skaitymo kultūra. Skaitymas žymi ne tik intelektualines pastangas, bet ir į siekį įsilieti į modernų gyvenimą, su šia praktika (ja žemdirbių visuomenei paprastai rekomenduota užsiimti laisvalaikiu) siejamos galios keisti visuomenę ir išspręsti ne vien kultūros ar ūkio klausimus, bet ir įvairias socialines problemas. Šiuose skyriuose šaltiniai yra gana plataus spektro: pirmiausiai, policijos ir kitų imperijos institucijų dokumentai naudoti, atskleidžiant valdžios pastangas susekti ir teisti nelegalios spaudos skaitytojus, skaitymo erdvės bei tekstų platintojus (analizuoti tiek spaudos draudimo laikotarpio, tiek revoliucijos ir porevoliuciniu laikotarpiu skaitymui taikyti suvaržymai). Sykiu pirmųjų modernių skaitytojų portretas rekonstruojamas iš jų paliktų šaltinių: dienoraščių, laiškų, korespondencijų į periodinę spaudą, atsiminimų. Sykiu svarbią vietą užima ir skaitymo advokatų programos, paprastai inteligentų, kvietimai bei argumentai, kodėl būtina naujų laikų žmogui atsiversti laikraštį ar knygą. Sykiu išskiriami ir analizuojami patys populiariausi skaitytojų tekstai.

Tad per įvairių skaitymo erdvių (nuo nelegalių valstiečių bibliotekų iki privačių klubų ir didžiųjų miestų institucijų) aptarimą ketvirtame skyriuje, tematiškai pereinama į antrą privatumo / viešumo perskyros dalį, kuri vėliau plėtojama penktame ir vėlesniuose skyriuose. Kadangi XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvos gyventojai laisvalaikį leido dažniausiai mėgaudamiesi paprastomis pramogomis (svečiuodamiesi pas draugus, priimdami kompaniją ar vieni arba drauge išeidami iš namų, paprastai į miesto ar kaimelio gatvę, parką, surengdami iškylą netolimame miške ir nuvykdami kiek toliau į vaizdingesnę vietą), tyrime svarbią vietą užima asmens tapatumo iš namų išeinant į modernų miestą ir susiduriant su kitais visuomenės nariais kaita. Šie susidūrimai ir konfliktai pristatomi apžvelgiant gana deviacinius, bet visgi dažnam to meto miesto lankytojui vienaip ar kitaip pažįstamus elgesio modelius, atskleidžiamus viešnamių, restoranų ir chuliganizmo poskyriais. Kaip ir likusioje disertacijoje, šaltiniai šiuose skyriuose varijuoja ir apima imperijos galios institucijų (politiką vienu ar kitu klausimu įtakousių inteligentų, ministerijų, gubernatorių, miesto dūmos, sveikatos apsaugos ir policijos ar atitinkamų kariuomenės instancijų) dokumentus. Šis žvilgsnis, bandant suprasti, kokią kasdienybę galėjo patirti ano laikmečio žmogus, derinamas su egodokumentuose, taip pat daugiakalbėje ir įvairių politinių programų spaudoje ar net grožinėje literatūroje atsiskleidžiančia informacija.

Šeštajame skyriuje įvedamas naujas socialinės erdvės veikėjas – darbininkija – kurios pastangos atkovoti teisę į savo laisvalaikį, komentuoja tradicinių vaidmenų irimą modernėjančioje visuomenėje ir naujas emancipacijos galimybes. Ironiška, tačiau bandant atskleisti šio sluoksnio laisvalaikio praktikas, svarbūs šaltiniai priklauso darbo sferai, t. y. darbo sąlygas ir santykius reglamentuojantys įstatymai, darbininkų bandymai kovoti už savo teises, net gausi korespondencija į kairiųjų spaudą iš esmės taip pat priskirtina darbo sferai. Komplikuotą šio sluoksnio kovą dėl laisvalaikio pristatome per pirmųjų Tarptautinės darbo dienos švenčių organizavimą ir minėjimą, taip pat jų lūkesčius, atsispindėjusius tiek pagrindinėse organizacijose, tiek viešojo erdvėje.

Septintame skyriuje daugiausia dėmesio skiriama masinės kultūros pradžia Lietuvoje ir šios kultūros įtakai modernėjančiam laisvalaikiui apibrėžti. Tai išsamiau nagrinėjama aptariant fotografiją ir pirmuosius privačius nuotraukų albumus. Šiai analizei buvo pasirinkti fotorinkiniai priklausę Kretingos ir Palangos dvarams, jų šeimininkams Tiškevičiams ir jų pavaldinei Stefanijai Šostak.

Aštuntame skyriuje orientuojamasi į vieną populiariausių modernaus laisvalaikio formų – ankstyvąjį kiną – jo ištakas Lietuvoje, pirmąsias demonstracijas Vilniuje, vėlesnį paplitimą provincijoje. Kinas šioje disertacijoje pristatomas ir kaip populiariosios kultūros plėtros procesas, tad atskleidžiame atitinkamus kino repertuaro aspektus, parodome jo panašumus ir skirtumus su kino tradicija kituose Rusijos imperijos centruose.

Ši tema plėtojama devintame skyriuje nagrinėjant sportą ir sveiką gyvenseną apskritai, tapusiais svarbiais modernaus laisvalaikio kultūros elementais. Todėl šiame skyriuje aptariame ir naujas sporto rūšis (dviračių sportas ar futbolas), taip pat apskritai naują masinės kultūros fenomeną – sporto žvaigždes. Sykiu nagrinėjame ir tai, kaip XIX a. pab. – XX a. pr. ekonominės realijos keitė tradicines sporto šakas (medžioklę ar žirgininkystę). Šios temos išskleidžiamos analizuojant naujus šią sferą reglamentuojančius įstatymus, atskleidžiančius besikeičiantį imperijos valdžios požiūrį į sportą ir sveikatingumą. Pačių sporto praktikų kaita pristatoma remiantis sporto draugijų veiklos dokumentų tyrimu, vienos ar kitos sporto šakos entuziastų tekstais bei daugiakalbėje (rusų, lenkų, baltarusių, lietuvių) to laikmečio spaudoje fiksuotais pokyčiais, pavyzdžiui, totalizatoriaus pristatymu ar pirmųjų futbolo rungtynių aprašymais.

Dešimtame skyriuje laisvalaikio kultūros demokratizacijos klausimai aptariami per tradiciškai kilmingųjų dominuojamos erdvės – kurorto – tapsmą buržuazijos laisvalaikio kultūros dalimi. Kitą erdvinį perskyros aspektą atskleidžia naujas XIX ir XX a. sandūros miestietiško laisvalaikio fenomenas – nuomojami vasarnamiai. Atostogos, poilsis iš dalies tęsia ankstesniame skyriuje pristatytą sveikatos ir sveikatingumo temą, tad šalia imperinės politikos šiuo klausimu, remiamasi ir atitinkamais medikų tekstais apie poilsio erdvės bei procedūras. Kadangi kurortų ir užmiesčio vasarnamių plėtros ėmėsi privatūs investuotojai, remiamasi grafų Tiškevičių (kuriems priklausė pajūrio Palangos kurortas ir netoli Vilniaus pramogomis ir prabangiu poilsiu garsėjęs Lentvaris), Druskininkų ir Birštono savininkų veiklos dokumentais. Taip pat aptiriamos ir sąlygos, leidusios plėstis kurortams ir populiarėti poilsiui užmiesčiui apskritai: modernios komunikacijos ir geležinkelio tinklo plėtra. Šalia privačias patirtis šiuose erdvėse atskleidžiančių dokumentų, remiamasi ir spauda, atskleidžiančių ne tik šių gražių ir sveikatą gerinančių užmiesčio erdvių augantį populiarumą tarp miestiečių, bet ir tai, jog jos po tampa ne tik socialinių, bet ir tautinių įtampų vieta.

Pagrindinės įžvalgos apie laisvalaikio kultūrą formuluojamos ir iširtos temos apibendrinamos disertacijos išvade.

METODAI

Išskleisti XIX a. pab. ir XX a. pr. laisvalaikio kultūros bruožus per individų patiriamus pokyčius šioje disertacijoje bandysime pasitelkę istorinės antropologijos prieigą. Dalį mums svarbių šios prieigos principų galime aptikti akademinės sociologijos disciplinos kritikoje, kurioje teigiama, kad modernią visuomenę sociologai išskaidė į keletą tyrinėjimui tinkamų elementų (klases, miestą, kaimo gyvenvietes, etnines grupes, nusikalstamą elgesį, kompleksines organizacijas ir pan.), tačiau dažnai yra linkę nepaisyti kaip šie elementai dera tarpusavyje²⁴. Todėl manome, kad pasirinkta prieiga leidžia tyrimo akiratyje išlaikyti įvairių socialinių pasaulių, procesų, praktikų ir galios laukų sąveiką. Juolab, jog laisvalaikis yra viena iš platesnių temų, suartinančių sunkiau susisiekiančias sociologijos ir istorijos sritis ir leidžiančių neapsiriboti kuriuo nors vienu visuomenės subelementu.

²⁴ Dean MacCannell, *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1999, p. 3.

Visgi, atsižvelgdami į disertacijos uždavinių ir temų specifiką, tyrime derinsime kelis metodus. Analitiškai sistemindami empirinę medžiagą (pradedant rusų, lenkų ir lietuvių periodika, baigiant XIX a. II pusės Rusijos imperijos įstatymais, draugijų įstatais ar bibliotekų katalogais) orientuosimės į pagrindines laisvalaikio kultūros tendencijas ir vidines šios kultūros perskyras. Lyginamuoju metodu naudosimės siekdami išryškinti skirtingų socialinių grupių, laisvalaikio sferų ar erdvių niuansus, taip pat Lietuvoje paplitusių laisvalaikio praktikų paraleles su analogiškais reiškiniais Rusijos ir Lenkijos miestuose bei Vakarų Europoje. Vizualiniai šaltiniai, tokie kaip privatus senosios fotografijos rinkiniai, tyrime analizuojami sekant vizualumo studijų gairėmis. Kadangi tyrimo objektas priklauso ne vien istorijos sričiai, bet gravituoja į antropologijos ir sociologijos disciplinas, stengiantis išryškinti atskirus laisvalaikio kultūros aspektus – kiek leido istoriniai šaltiniai – taikytas ir tarpdisciplininis metodas. Dirbant su įvairiais pirminiais ir antriniais šaltiniais (memuaristika, egodokumentais, užrašais, laikmečio spauda, gyvenamųjų erdvių planais) neišsiversta ir be tradicinių istoriko įrankių: diskurso, teksto, naratyvo, dokumentų analizės, jų išorinės ir vidinės kritikos bei interpretacijos.

MODERNAUS LAISVALAIKIO TYRIMO PROBLEMOS

Pradėti gilintis į modernios laisvalaikio kultūros atsiradimo aplinkybes turime patikslindami ir pačios modernybės sampratą bei jos ryšį su laisvalaikiu. Modernybė šiame darbe suprantama ir struktūriškai, ir pasaulėžiūriškai. Pirmiausia turėsime galvoje su modernizacija susijusius procesus: industrinių technologijų taikymą, sparčią urbanizaciją, kapitalizmą kaip pagrindinį ekonomikos modelį, masines transportavimo ir komunikacijos priemones, leidžiančias judėti žmonėms ir informacijai. Akiratyje sieksime išlaikyti ir individų savivokos permainas. Tokie įprastai vardinami modernybės bruožai kaip racionalumas ir priežastinis pasaulio vertinimas, kuriais aiškinami pokyčiai, įvykę darbo sferoje, gali būti ne mažiau svarbūs ir taikomi tiriant laisvalaikį. Analizuodami modernybės patirtį laisvalaikio srityje, dėmesį kreipsime į jos kompleksiskumą ir intensyvumą, t. y. aspektus, kuriems sunkiau rasti statistinę išraišką ir kurie veikiau atskleidžia patirties skalę. Tokio kalbėjimo būdo apie modernybę ištakos yra Charles'io Baudelaire'o 1859 m. tekstas „Tapytojas ir modernus gyvenimas“. Ši esė,

kurioje modernybė vadinama „efemeriška, trumpalaike, nenumatyta“²⁵, yra davusi impulsą miesto patirties aprašymams, kuriuos vėliau plėtojo Walteris Benjaminas ir Siegfriedas Kracaueris²⁶. Čia modernybei apibūdinti parinkti žodžiai jų yra interpretuojami kaip atskleidžiantys modernios būsenos paradoksalumą, nuolatinį pertraukiamumą, naujovės ir pokyčių lūkestį, kurį geriausiai išreiškia vis pasikartojantys mados ciklai ir kunkuliuojančio metropolio gatvės ir atrakcijos.

Analizuojant modernų laisvalaikį, ši įžvalga apie modernybę išlieka esminė, nes iškelia rutinos ir jos pertrūkio kasdienybėje klausimus. Anot vieno iš modernybės teoretikų Georgo Simmelio, netikėtumo, priešybių sugretinimo sukeliama įspūdžiai yra vieni ryškiausių modernybės ir jos padiktuoto gyvenimo būdo bruožų. Esė „Metropolis ir psichinis gyvenimas“ (1903 m.) Simmelis teigė, kad modernybė transformuoja visus visuomenės sluoksnius, mat intersubjektyvūs santykiai plėtojami per tokius kultūros produktus kaip pinigai ir prekės, miestas, mada, kelionės, laisvalaikis, religija ir naujos dvasingumo formos²⁷. Modernaus individo emocinis pagrindas, kultūros kritiko manymu, yra stiprių įspūdžių troškulys, priklausomybė nuo emocinių skirtubių²⁸. Šiuolaikinė kultūros studijų atstovė Rita Felski priduria, kad toks naujų emocinių virpulių siekimas yra ir moderniosios monotonijos, patiriamos prie standartizuotos gamybos linijos, ženklas²⁹. Dalį XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūros formų, pavyzdžiui, kino peržiūras, detektyvų ar šokiruojančių romanų skaitymą, kabaretų lankymą, matome būtent tokia su besikeičiančiais individo percepcijos būdais susijusiam kontekste.

Pagrindiniais visuomenės modernėjimo postūmiais, turėjusiais įtaką ir laisvalaikio reikšmės pasikeitimui bei virtimui masiniu fenomenu, laikomi industrializacija, urbanizacija ir kultūros komercializacija. Industrializacija visiškai transformavo darbo ritmus, įvesdama skirtį tarp darbo ir populiarių pramogų. Tradicinių visuomenių rutina, viduramžiškos kalendorinės religinės šventės ir mugės maišėsi ir vis

²⁵ Charles Baudelaire, *The Painter of Modern Life and Other Essays*, transl. Jonathan Mayne, London, New York: Phaidon Press, 2008, p. 12.

²⁶ Ben Singer, *Modernity and Melodrama. Early Sensational Cinema and Its Contexts*, New York: Columbia University Press, 2001, p. 34–35.

²⁷ A. A. Yengoyan, Simmel, Modernity, and Germanisms. A Review Essay, *Comparative Studies in Society and History*, 2002, vol. 44, no. 3, p. 621.

²⁸ George Simmel, The Metropolis and Mental Life, *The Blackwell City Reader*, eds. G. Bridge, S. Watson, Oxford and Malden: Wiley-Blackwell, 2002, p. 11–12.

²⁹ Rita Felski, *Uses of Literature*, Malden, Oxford: Blackwell, 2008, p. 121.

sunkiau derėjo su nauja darbo pasidalijimo sistema. Industrinėje visuomenėje dirbama aiškiai nustatytu darbo metu, o laisvalaikiu mėgautis galima – kad ir kiek valandų jam likdavo – tik pasibaigus darbo laikui. Nors paties laisvalaikio neatsirado daugiau nei ankstesnėse epochose, tačiau užsiėmimai, kurie tapo įprastomis laisvalaikio praktikomis, darėsi laisviau pasirenkami, mažiau susiję su darbu. Pavyzdžiui, anksčiau laisvalaikiu laikytas dainavimas su kitais lauko darbininkais kertant javus. Industrinis darbininkas baigdavo savo darbą ir tuomet galėjo prisijungti prie laisvalaikio dainuojančių darbininkų kokiame nors klube ar užiegoje. Be to, užuot per darbo pertraukas su kitais trūktelėjęs „baltakėlės“, darbininkas išdirbdavo visą pamainą ir tik tada eidavo į pasirinktą smuklę su patinkančia kompanija. Tad industrializacijos įtaka laisvalaikiui atrodo esanti mažiausiai dvejopa: laisvas laikas griežčiau atidalijamas nuo nelaisvo, tačiau sąlyginai naujas laisvalaikio elementas yra pasirinkimo galimybė.

Antru svarbiu veiksniu, prisidėjusiu prie modernaus laisvalaikio įpročių radimosi, galima įvardyti urbanizaciją. XIX a. laikomas vienos didžiausių migracijų Europoje amžiumi, kai dėl pramonės modernizacijos žmonės iki tol neregėtu mastu plūstelėjo iš kaimo į miestą. Žvelgiant į tai iš laisvalaikio studijų perspektyvos klostosi vaizdas, kad ši migracija ne tik perkėlė į naują terpę tradicinių kaimo bendruomenių narius, tačiau pamažu silpnino turėtų tradicinių laisvalaikio tradicijų įtaką. Migracijos procesų paliestus individus daug silpniau veikė privalomi papročiai ir socialinė kontrolė. Laisvalaikis šiems atvykstantiems į vis augančius, daugeliui iki tol nepažįstamus miestus tapo integracijos priemone, padėjo susikurti socialinio jaukumo jausmą.

Kalbant apie miestiškojo ir kaimo laisvalaikio santykį, naudinga apsibrėžti laisvalaikio kultūros geografines ribas. XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūra iškalbingai atskleidžia „miestėjimo“ procesą, kai įvairiausios kultūrinės praktikos dažnai pamažu (bet kartais, pavyzdžiui, kino atveju, labai greitai) persiduoda iš centro, miestų į provinciją. Toks laisvalaikio kultūros judėjimas, nors ir nėra suprantamas kaip vienkryptis, diktuoja tyrimo geografines ribas. Nors į laisvalaikio analizę įtraukiame tiek Vilniaus, tiek Kauno ir Suvalkų gubernijose vykusius procesus, tačiau daugiausia dėmesio skirsime būtent vienos ar kitos laisvalaikio kultūros praktikos susiformavimui – tai dažniausiai vykdavo miestuose. Į platesnę geografinę erdvę žvilgsnį perkelsime aptardami vieno ar kito reiškinių paplitimą. Įprastos kaimo laisvalaikio praktikos, tokios kaip dainavimas, juokai, grubesni ar švelnesni žaidimai, į disertacijos tyrimą nepatenka,

nes siekiame išryškinti šį „pastumtos kortų kaladės“ efektą, tad laisvalaikis kaime mums rūpi pirmiausia dėl čia pastebimo naujo miestietiško gyvenimo būdo ir normų perkėlimo ir įprasminimo.

Disertacijoje parodome, kad laisvalaikiui kaip vienam iš naujų XX a. pr. miestietiško gyvenimo būdo ženklų būdinga kitokios prigimties disciplina ir savidisciplina, savanoriški ar kultūriškai nulemti suvaržymai, nei tokie, kuriais pasižymi kaimo kasdienybė. Vienu iš modernaus laisvalaikio kriterijų padarę pasirinkimo laisvumą, apie laisvalaikį kaime plačiau nekalbėsime, nes laikomės nuostatos, kad čia laisvalaikio įpročiams didesnę reikšmę tebeturėjo skirtis tarp kasdienės rutinos ir aiškiai išdėstytos švenčių ir pramogų tvarkos.

Vienas iš kultūros supratimo būdų yra jos tyrimas atsižvelgiant į elgesį su laiku, gebėjimą jį paskirstyti. Laiko sfera visad buvo reikšminga organizuojant socialinį gyvenimą, žymint ribas bei individo ir bendruomenės gyvenimo ritmus. Tai, kad modernioje epochoje su laiku elgiamasi individualiau, atskleidžia tiek asmenų ir grupių gyvenimo ir mąstymo permainas, tiek padeda apčiuopti bendresnius socialinės struktūros pokyčius. Galimybė individualiai leisti laiką kai kurių laisvalaikio studijų atstovų vertinimu, prisidėjo prie naujų savivokos formų atsiradimo. Rusijos imperijos laisvalaikio kultūros tyrėjos Louise McReynolds manymu, laisvalaikio veiklos suaktyvino dalyvavimą viešajame gyvenime ir padarė įtaką revoliuciniam judėjimui Rusijoje. Teigiama, kad modernus laisvalaikis reikalavo permąstyti tradicines laisvalaikio ir viešosios erdvės idėjas. Nors „laisvas laikas“ nuo darbo nebuvo naujas reiškinys, tačiau buvo nauja „laisvą laiką“ skirti savęs aktualizavimui per kultūrą³⁰.

Kitas su urbanizacija susijęs klausimas gali būti užduotas apie modernaus laisvalaikio kultūros ryšį su moderniais tapatumais. Kiekvieno miesto gyventojai save identifikavo ir tebeidentifikuoja keleriopai. Skirtinguose kontekstuose išryškėja tapatinimasis su socialine klase, tautybe, religija, lytimi, kaimynyste ir rajonu, pačiu miestu ar valstybe, plačiausia prasme – net su modernia miesto civilizacija³¹. XIX–XX a. sandūros laisvalaikio kultūros tyrime orientuosimės į tapatybės keleriopiškumą, mat dažnai vienos ar kitos laisvalaikio formos buvo siejamos su vyriškumu ar moteriškumu,

³⁰ Plg. Louise McReynolds, *Russia at Play: Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 9.

³¹ Nathaniel D. Wood, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 2010, p. 10.

įvairiomis socialinėmis grupėmis ar tautiškumu. Čia modernus laisvalaikis suprantamas kaip turėjęs reikšmę daugeliui iš minėtų tapatumų, taip pat liudijantis ir vieną bendrą jiems būdingą tendenciją: identifikaciją su moderniais laikais ir miesto gyvenimu³². Carlos E. Schorske, kalbėdamas apie XIX a. II pusės miestą, jo vietą tridalyje Europos minties istorijoje (miestas kaip dorybė, kaip yda ir kaip esantis už gėrio ir blogio) ir besikeičiančią žmogaus tapatybės vietą šioje istorijoje, yra pastebėjęs, kad modernioje epochoje klausimas apie modernumo turinį nebekeliamas. Intelektualiniai permąstymai šiam klausimui suteikė naują centrą. Nebeklausama, „kas yra gerai ir blogai moderniam gyvenime“, tačiau „kas tai yra? Kas tiesa, kas klaidinga?“ Tarp tiesų randama, kad miestas, su visa savo šlove ir siaubais, visu savo grožiu ir bjaurystėmis, yra esminė modernios egzistencijos dirva. Neteisti to etiškai, tačiau pilnai patirti tapo modernios kultūros *novi homini* tikslu³³.

Išskleisti XIX a. pab. ir XX a. pr. laisvalaikio kultūros bruožus per individų patiriamus pokyčius šioje disertacijoje bandysime pasitelkę istorinės antropologijos priegai. Dalį mums svarbių šios priegos principų galime aptikti akademinės sociologijos disciplinos kritikoje, kurioje teigiama, kad modernią visuomenę sociologai išskaidė į keletą tyrinėjimui tinkamų elementų (klases, miestą, kaimo gyvenvietes, etnines grupes, nusikalstamą elgesį, kompleksines organizacijas ir pan.), tačiau dažnai yra linkę nepaisyti kaip šie elementai dera tarpusavyje³⁴. Laisvalaikis yra viena iš platesnių temų, galinčių suartinti sunkiau susisiekančias sociologijos ir istorijos sritis ir leidžiančių neapsiriboti kuriuo nors vienu visuomenės subelementu.

Žinoma, mėginimai iš laisvalaikio kultūros šaltinių daryti apibendrinimus apie atskirų visuomenės grupių patirtis susiduria su „tipiškumo“ problema. Kiekvienu atveju tenka svarstyti, ar tokios įžvalgos pagrįstos, taip pat ir abejoti, ar parinkti šaltiniai

³² Nemažai miestų turi kanoninį šioms XIX amžiaus urbanizacijos ir modernizacijos temoms skirtą veikalą, plg. Gunther Barth, *City People: The Rise of Modern City Culture in Nineteenth Century America*, New York: Oxford University Press, 1980; Carl E. Schorske, *Fin-de-Siècle Vienna: Politics and Culture*, New York: Knopf, 1981; Vanessa R. Schwartz, *Spectacular Realities: Early Mass Culture in Fin-de-Siècle Paris*, Berkeley & Los Angeles: University of California Press, 1998; Peter Fritzsche, *Reading Berlin 1900*, Cambridge: Harvard University Press, 1996; Gabor Gyani, *Identity and the Urban Experience: Fin-de-Siècle Budapest*, translated by Thomas J. DeKornfeld, Wayne: Center for Hungarian Studies and Publications, 2004; Roshanna P. Sylvester, *Tales of Old Odessa: Crime and Civility in a City of Thieves*, DeKalb: Northern Illinois University Press, 2005.

³³ Carl E. Schorske, *The Idea of the City in European Thought: Voltaire to Spengler*, Carl E. Schorske, *Thinking with History: Explorations in the Passage to Modernism*, Princeton: Princeton University Press, 1998, p. 49.

³⁴ Dean MacCannell, *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*, Berkeley, Los Angeles: University of California Press, 1999, p. 3.

nėra per daug išskirtiniai³⁵. Robertas Darntonas šią problemą, kylančią iš bandymo sujungti visuomenės ir jos kultūros istoriją, siūlo spręsti pasinaudojant antropologine žiūra. Stengiantis pamatyti ir parodyti daiktus bei įvykius vietos gyventojų akimis, suprasti, ką jie galvoja, ir išryškinti socialines prasmės savybes tenka derinant kalbėjimą apie bendruomenę išlaikant jautrumą individams. Būtent šių individų palikti šaltiniai pirmiausia atspindi jų socialinę ir kultūrinę aplinką – taip iš mažų dalelių konstruojame prieš gerą šimtmetį egzistavusį pasaulį. Savaimė suprantama, kad šie pasauliai nebus „tipiški“ buržuazijos, darbininkijos, valstietijos ar bajorijos pasauliai – vargu ar įmanoma taip sistemaiškai prakalbinti archyvus. Apie laisvalaikio kultūros modernėjimą bylojantys šaltiniai taip pat patvirtina Darntono mintį, kad niekada nesusiduriame su grynomis idiomomis, nes pirmiausia dirbame su individualia raiška. Tik per interpretuojamus tekstus įmanoma padaryti platesnes išvadas apie buvusias pažiūras ir praktikas³⁶.

Nuo modernaus laisvalaikio kultūros ir kultūros „miestėjimo“ apskritai klausimų yra neatsiejama viena interpretacinėms pastangoms nelengvai pasiduodančių grupių – besiformuojantis buržuazijos sluoksnis. Šis sluoksnis save suvokė kaip metantį iššūkį aristokratijai ir valstiečiams bei jų gyvenimo būdai, tad laisvalaikio kultūros rėmuose keliami klausimai buvo paremti svarstymais apie tai, kas yra geras ir teisingas gyvenimas, ir kaip apskritai reikėtų gyventi. XIX a. pab.–XX a. pr. besikuriančią laisvalaikio kultūrą reikėtų suvokti platesnio reiškinio – viduriniojo sluoksniu pagrįstos modernios kultūros radimosi kontekste.

Nors Lietuvos istoriografijoje vis dar tebevyksta viduriniojo arba buržuazijos sluoksnio paieškos³⁷, manome, kad prasminga vartoti šį terminą aiškinantis laisvalaikio kultūros kontekstus. Pirmiausiai todėl, kad viduriniojo sluoksnio įtaką visuomenėje aiškiai matė XX a. pradžios intelektualai³⁸. Tiriant laisvalaikio kultūrą, vidurinis sluoksnis iškyla veikiau kaip kultūrinė, o ne politinė kategorija. Tiesa, istoriografijos tradicijoje tai nėra įprasta prieiga, nes šią daugiasluoksnę socialinę grupę

³⁵ Robert Darnton, *Didžiosios kačių skerdyinės. Ir kiti Prancūzijos kultūros istorijos epizodai*, iš anglų kalbos vertė Osvaldas Aleksa, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 239–240; 287–288.

³⁶ *Ibid.*, p. 289.

³⁷ Išsamiausias ir iki šiol nepalengvintas veikalas šiuo klausimu: Rimantas Vėbra, *Lietuvių visuomenė XIX a. antroje pusėje. Socialinės struktūros bruožai*, Vilnius: Mokslas, 1990.

³⁸ Antai 1914 m. Mykolas Biržiška leidinyje *Nauju taku* konstatuoja: „Senovė vis labiau susitraukia prieš naują. Auga, stiprėja buržuazija. Buržuazinė tvarka, šiaip ar taip, vis plačiau gyvenimą įgriebia, tiek miesto ir miestelio, tiek ir sodžiaus. Miesto gyvenimas vis labiau veikia į sodžių, traukia jį paskui savęs; sodžius, sakykime, miestėja“, M. Baltasis [Mykolas Biržiška], „Jaunuomenės reikalais“, *Nauju taku*, 1914, birželio 6 (19), p. 53.

paprastai analizuojama derinant ekonominių (laisvoji prekyba) ir politinių (rinkimai ir reprezentacija) paradigmų perspektyvas. Tai paprastai daroma lyginant, kuo šis sluoksnis skyrėsi Vakaruose ir Rusijos imperijoje, taip pat mėginant paaiškinti, kodėl buržuazijai Rusijos imperijoje nepavyko sukurti savų politinių institucijų. Tokiu atveju įprasta Vakarų buržuaziją laikyti normatyviu rodikliu³⁹.

Vis dėlto šis tyrimas atsispiria į Peterio Stearnso pastebėjimą, jog siekiant identifikuoti viduriniąją klasę, naudinga tirti kultūrinę išraišką, „individualius pokyčius, o ne tik politinės ar ekonominės struktūros pasikeitimus“⁴⁰. Tirdami, kokiais skirtingais būdais vidurinėsios klasės atstovai pramogavo ir leido laisvalaikį, bandysime aptikti šiuos individualius pokyčius ir jų ryšį su asmenų ir grupių savivokos permainomis. Manome, kad tik įvykus pokyčiams asmeninėje ir privačioje erdvėje galimi kultūriniai ir politiniai lūžiai, politinių idėjų realizavimas⁴¹. Tokia samprata diktuoja, kad vidurinėsios klasės atsiradimas, jos vystymasis, savirefleksija ir besikeičiantys kitų visuomenės sluoksnių vertinimai išlieka svarbios laisvalaikio kultūros temos. Ir atvirkščiai, XIX a. pab. laisvalaikio kultūros bruožai atskleidžia, kaip gana antagonistinė ir fragmentiška buržuazijos kultūra iki Pirmo pasaulinio karo tapo vyraujančia kultūrine norma.

Buržuazinės kultūros tyrinėtojai yra atkreipę dėmesį, kad šiai kultūrai itin didelę reikšmę turi demarkacinės linijos. Namuose tai atsiskleidžia per aiškiai atskiriamas drauge gyvenančių erdves: vaikai čia atskirti nuo tėvų pasaulio, tarnai – nuo šeimos gyvenimo, privatus gyvenimas – nuo viešojo⁴². Viskas šioje kultūroje įgyja savo vietą ir paskirtį: tėvų miegamasis, svečių priėmimui skirtas salonas, tarnų patalpos. Nesilaikantieji panašios tvarkos (t. y. tie, kurie „negerbė“ privatumo) buržuazijos

³⁹ Plg. Thomas C. Owen, *Capitalism and Politics in Russia: A Social History of the Moscow Merchants, 1855–1905*, New York: Cambridge University Press, 1981; Alfred Riebel, *Merchants and Entrepreneurs in Imperial Russia*, Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982; *Merchant Moscow: Images of Russia Vanished Bourgeoisie*, eds. James West and Iurri Petrov, Princeton: Princeton University Press, 1998; *The Professions in Russia*, ed. Harley Balzar, New York: Sharpe, 1995; Jo Ann Ruckman, *The Moscow Business Elite: A Social and Cultural Portrait of Two Generations, 1840–1905*, De Kalb: Northern Illinois University Press, 1984; *Between Tsar and People: Educated Society and the Quest for Public Identity in Late Imperial Russia*, eds. Edith Clowes, Samuel Kassow, James West, Princeton: Princeton University Press, 1991.

⁴⁰ Peter Stearns, The Middle Class: Towards a Precise Definition, *Comparative Studies in Society and History* 21 (July 1979), p. 395–396.

⁴¹ Plg. Anthony Giddens, *The Class Structure of the Advanced Societies*, Hutchinson: Hutchinson University Library, 1981, p. 111; Stuart Bliumin, *The Emergence of the Middle Class: Social Experience in the American City, 1760–1900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, p. 10.

⁴² Jonas Frykman and Orvar Löfgren, *Culture Builders. A Historical Anthropology of Middle-Class Life*, trans. Alan Crozier, New Brunswick, London: Rutgers University Press, 1990, p. 269.

atstovams kėlė pasibaurėjimą⁴³, pavyzdžiui, darbininkijos sluoksniui namai ir šeima buvo suvokiami kaip yrantys, mat laisvalaikį vyras, žmona ir vaikai leisdavo atskirai ir ne namuose. Viduriniojo sluoksniui pavyzdžiu iškeliamos vertybės – saikingumas ir racionalumas, aukšti moraliniai standartai, savidisciplina – apskritai buvo priešinamos valstiečių ir proletariato praktikuojamam gyvenimo būdui, kuris buvo kritikuojamas kaip neracionalus, hedonistinis, neatsakingas bei vulgarus.

Darbininkų laisvalaikio klausimai tiriamuoju laikotarpiu itin glaudžiai susiję su pastangomis trumpinti darbo dieną iki 8 arba 9 valandų ir gerinti darbo sąlygas. Kaip į laisvalaikio kultūrą prasiskverbia politinės praktikos matyti iš įsitvirtinančių Tarptautinės darbo dienos minėjimo tradicijų. Jos žymėjo ne tik augančią darbininkijos politinę galią ir saviorganizacijos mastą, bet gali būti pasitelkiamos kaip pavyzdys, neatitinkantis viduriniojo sluoksniui įsivaizdavimų apie „netvarkingą“ darbininkijos ar žemesniųjų visuomenės sluoksnių laisvalaikį. Visgi viduriniojo sluoksniui deklaruojamas normas peržengiančio laisvalaikio pavyzdžių miesto kultūroje galima aptikti kur kas daugiau ir dažnai jis iš tiesų turėjo deviacinės veiklos bruožų.

Kitas miesto kultūroje itin ryškus modernaus laisvalaikio bruožas yra laisvalaikio praktikų komercializacija. Nauji darbo ritmai ir urbanizacija padarė įtaką laisvalaikio pramogų paklausos augimui. Pasiūlyti laisvalaikio leidimo būdus tapo tokiau pačiu darbu kaip ir kiti naujų industrijų darbai. Dviračių gamintojai, kabaretų savininkai, populiariosios spaudos leidėjai susidūrė ne tik su masiškai vartojančia publika, tačiau ir su poreikiu paskirstyti paklausą. Bibliotekos, įvairiausioms paskaitoms, vaidinimams ir kitoms pramogoms skirtos draugijų salės, muziejai, parodos, kinas, atostogos, sporto renginiai – tai tik dalis pasirinkimų, siūlomų XIX a. II pusės laisvalaikio turėtojui. McReynolds daro gana platų apibendrinimą, kad iki komercinės laisvalaikio kultūros atsiradimo laisvalaikis dažnai buvo leidžiamas privačioje namų erdvėje, o modernėjanti visuomenė nemažai laisvalaikio užsiėmimų perkėlė į viešumą. Jos teigimu, komercinės kultūros sukurtas vartojimo paklausos ir pasiūlos santykis ardė viešo ir privataus gyvenimo perskyrą ir prisidėjo prie naujų laisvalaikio formų paieškų⁴⁴. Be to, nors laisvalaikio veiklos (lyginant su darbu) yra neproduktyvios, laisvalaikio sferoje

⁴³ Juozapas Paškauskas, Частное пространство как индикатор социально-экономических изменений в конце XIX века, *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI–XIX веках = Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku*, Вильнюс: LII leidykla, 2015, c. 343–362.

⁴⁴ Louise McReynolds, *Russia at Play. Leisure Activities at the End of the Tsarist Era*, p. 6–7.

cirkuliuoja galybė įvairiausių produktų. Su technologine pažanga XIX a. II pusėje atėję fotografijos, kino ir fonografo išradimai padarė įmanoma masiškai mėgautis garso ir vaizdo produkcija. XX a. pr. gyvenantieji naują kultūrą perėmė kartu su naujomis medijomis, kuriomis plito muzikos įrašai, atvaizdai, filmai ir įvairiausia informacija apie pramogas bei asmenybes⁴⁵. Ši komercinė kultūra – priešingai nei valstiečių ar aristokratų – buvo visa aprėpanti ir galėjo absorbuoti žemesnius ir aukštesnius visuomenės sluoksnius. Knygos, muzika, vizualios pramogos neliko tik su kuriuo nors socialiniu sluoksniu siejamais laisvalaikio malonumais. Tai buvo industrija ir kultūrinė pramoga orientuota į masinį vartotoją⁴⁶.

GINAMIEJI DISERTACIJOS TEIGINIAI:

1. Modernią XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūrą pagrindžia ryšiai su mokslo, technikos, ekonomikos, komunikacijos, sveikatos ar meninės srities permainomis;
2. Per XIX–XX a. sandūros laisvalaikio kultūros analizę ryškėja pamatinių kultūros kategorijų – laiko, erdvės, žmogaus kūno – sampratų kaita;
3. Atskirų socialinių grupių vaidmuo aptariamo laikotarpio laisvalaikio kultūroje nevienodas, vienos jų dominuoja steigiant naujas laisvalaikio formas, kitos oponuoja patiriamai kultūrinei hegemonijai;
4. Besikuriančioje modernioje Lietuvos laisvalaikio kultūroje ryški viduriniojo sluoksnio nuostatų ir vertybių įtaka, jos poveikis kitų socialinių grupių – valstiečių, darbininkų, tam tikru mastu ir aristokratijos – gyvenimo būdai;
5. Laisvalaikio kultūra kristalizuojasi tarp įvairių kultūrinių perskyrų, o naujos kultūros įsitvirtinimą žymi skirtingų nuostatų apie visuomenę (erdvės, laiko, socialinių struktūrų atžvilgiu) konkurencija.

DISERTACIJOS IŠVADOS

1. Lietuvos XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūros tyrimas tęsia Vakaruose apie XX a. 7–8 dešimtmečiais įsitvirtinusių kultūros, kasdienybės ir visuomenės tyrimų paradigmą, kurioje tradiciniais šaltiniais lengvai neapibrėžiama

⁴⁵ Nathaniel D. Wood, *Becoming Metropolitan: Urban Selfhood and the Making of Modern Cracow*, p. 51–85, 198.

⁴⁶ J. H. Plumb, *The Public, Literature, and the Arts in the Eighteenth Century, The Emergence of Leisure*, p. 36–37.

laisvalaikio tema matoma mentaliteto pokyčių bei modernėjančios visuomenės transformacijų šviesoje. Todėl disertacijoje aptariamo laikotarpio laisvalaikio kultūra išskyla ne kaip opozicija kasdienybės rutinai ar laikinas ištrūkimas iš socialinių normų, o veikia kaip vienas iš modernios kultūros pasirodymo kasdienybėje būdų, prisidėjusių prie naujų socialinių tapatybių ir naujų socialinių ryšių atsiradimo. XIX a. pab.–XX a. pr. Lietuvoje modernios laisvalaikio kultūros formos išryškėjo pirmiausiai miestų kultūroje, todėl darbe iš pradžių tirama naujos kultūros raida miestų aplinkoje, vėliau – parodoma, kaip ji pritampa ir keičiasi provincijoje.

2. Dėl urbanizacijos, industrializacijos, migracijos ir kitų XIX a. pab.–XX a. socialinių, ekonominių veiksnių laisvalaikis tapo prieinamas daug platesniems gyventojų sluoksniams, todėl diskusijos apie „taisyklingą“ laisvo laiko leidimą pynėsi su kitomis politinėmis, kultūrinėmis ir socialinėmis diskusijomis, o kartais sudarė ir įvairių socialinių ir kultūrinių programų centrinę ašį. Sykiu diskusijas apie naujas laisvalaikio praktikas žymėjo ir naujojo elito – buržuazijos – formavimosi procesą. Ne tik šiam sluoksniui laisvalaikis tapo priemonė formuoti savo tapatybę, tačiau apskritai į laisvalaikį imta žvelgti kaip į atskirų visuomenės grupių, pirmiausia valstiečių ir darbininkų, reformavimo instrumentą. Nors šis naujasis miestų elitas buvo nevienalytis (viešą nuomonę formavo ir kairieji studentai, ir nuosaikūs profesionalai, ir dvasininkija), tačiau atsiskleidė bendros šios grupės nuostatos žemesniųjų sluoksnių laisvalaikio klausimu: buvo sutariama dėl to, kas jiems dera, o kokios naujos modernios kultūros formos, ypač restoranai, naktinis gyvenimas, pramoginis kinas, populiarioji literatūra bei kiti masinės kultūros reiškiniai – netinka.
3. Tyrimas pradamas nuo pokyčių privačioje miesto gyventojų erdvėje analizės. Šios erdvės organizacija atskleidžia naujus skirtingų visuomenės sluoksnių tapatybės bruožus bei pastangą išlaikyti ribas tarp socialinių ir ekonominių klasių. Privačioje erdvėje, kaip ir viešojoje buržuazijos kultūroje, itin svarbios tapo demarkacinės linijos, atskiriančios įvairias veiklas ir teritorijas: darbą nuo poilsio, vaikus nuo tėvų, mergaites nuo berniukų, šeimnininkus nuo tarnų, tai, kas vieša, nuo privataus. Opoziciją tokiai tvarkingai ir disciplinuotai erdvei bei gyvenimo būdai sudarė žemesniųjų visuomenės sluoksnių gyvenamoji bei darbo erdvė,

pasižymėjusi žmonių pertekliumi, atskirų funkcijų neturėjimu. Tai buvo laikoma šių klasių „tamsumo“ priežastimi, ir leido elitui jų kultūrą vertinti kaip nemodernią, pernelyg susijusią su gamta, valdomą nežabotų instinktų, nenuosaikią ir neturinčią ilgalaikės projekcijos. Vadovaujantis šiomis prielaidomis buvo siūlomos programos, skirtos keisti kasdienybės bei laisvalaikio įpročius.

4. Disertacijoje nagrinėjamos modernaus laisvalaikio formos (skaitymas, pirmieji ankstyvojo kino seansai, fotografija) atskleidžia, kad išlikti visiškai nepalietam šių modernios kultūros apraiškų buvo sunkiai įmanoma. Besikuriančios naujos visuotinės kultūros institucijos, tokios kaip spauda ar kinas, ne tik informavo apie vietines ir nacionalines naujienas (netvarką valsčiuje, mėgėjų teatro pasirodymą, žymaus literato mirtį ar tarptautinius įvykius), tačiau formavo gero ir prasto laisvalaikio sampratą. Kadangi laisvalaikio praktikos XIX ir XX a. sandūroje atliepia bendras socialines ir kultūrinės permainas, tokie laisvalaikio užsiėmimai kaip skaitymas dažnai buvo neatsiejami nuo kultūrinių ir ekonominių programų. Kartu gausėjant masinės kultūros apraiškų, tokie laisvalaikio leidimo būdai kaip fotografinių atvaizdų rinkimas ar kino lankymas gali būti interpretuojami ir iš individualios perspektyvos bei suprantami kaip savitikslių pramogos.
5. Rekonstruojant XIX a. pab.–XX a. pr. laisvalaikio kultūros bruožus į akiratį patenka deviacinės kultūros formos. Vieną tokių modernaus miesto reiškinių – chuliganizmą – galima priskirti prie dalies visuomenės laisvalaikio raiškos. Žinoma, ši tema priklauso ir bendresniam socialinės problematikos temų laukui: greta modernaus gyvenimo patogumų netrūko ir įvairių skurdo apraiškų, daugelis žmonių gyveno itin prastomis ir nestabiliomis sąlygomis. Be to, žemesniųjų visuomenės sluoksnių kasdienis gyvenimas ir laisvalaikio praktikos nei jų pačių, nei amžininkų nebuvo dokumentuojamos, tad išlikę šaltiniai apie šios visuomenės grupės laisvalaikį sukuria galbūt iškreiptą vaizdą, kuriame neproporcingai daug socialinės tvarkos pažeidimų. Kita vertus, chuliganizmo reiškinys atskleidžia su kokiomis problemomis ir pavojais galėjo susidurti mieste laisvą laiką leidžiantys žmonės, kadangi toks paprastas laisvalaikio leidimo būdas – pasivaikščiėjimai po miestą ar miestelį, pasimatymai su draugais parke, užmiestyje, kavinėje ar restorane – buvo itin populiarius.
6. Lyties ir seksualumo klausimai bei normos yra vienas kertinių modernių laikų

kultūros aspektų, atskleidžiančių modernėjančios visuomenės kategorijų, tokių kaip klasė ir šeima, pokyčius. Pagal hierarchinį principą veikianti konvencinė visuomenės tvarka vyrų ir moterų santykiuose bei jos ryšys su laisvalaikiu analizuojama atliekant miesto viešnamių tyrimą. Nors XIX a. pab. dažno vyro užsiėmimas – lankymasis viešnamiuose – pradėtas aktyviau kontroliuoti, tačiau šioje srityje esmės vyrams ir toliau galiojo patriarchinės privilegijos. Kita vertus, imperijos valdžios veiksmuose taip pat ryškėja siekis atskirti vieša nuo privataus, todėl reguliuojant prostitučių darbą mėginama viešnamius įkurti tam tikruose miesto rajonuose, kuriuose šios veiklos nepasiektų visuomenės dėmesys.

7. Teiginys apie laisvalaikį kaip vieną pagrindinių modernios kultūros dėmenų plėtojamas darbininkų laisvalaikui skirtame. Laisvalaikio klausimą šis sluoksnis aiškino ne vien per opoziciją darbui, o siejo su pastangomis užsitikrinti darbo ir gyvenimo sąlygas, taigi laisvalaikis buvo neatskiriamas nuo prasmingo gyvenimo sampratos. Šiuo atveju darbininkų laikysena patvirtina sociologų išvadas, jog daugiau laisvo laiko nenorima, kai žmonės nėra tikri dėl savo ateities ir ekonominių perspektyvų. Darbininkų laisvalaikio problema – siekis įvesti darbo ir laisvalaikio balansą – pristatoma XIX a. pab. Lietuvoje pradėtų minėti Gegužės 1-osios švenčių kontekste. Šios šventės atskleidžia ir politines laisvalaikio funkcijas, nes atvanga, atsipalaidavimas ir ilsėjimasis šia proga ne tik neturėjo sakralaus dėmens, bet veikiau tapo labai funkcionalūs ir neatskiriami nuo politinės programos.
8. Iš XIX a. pab.–XX a. pr. fotografijų rinkinių, priklausiusių skirtingiems visuomenės sluoksniams, ryškėja šios kultūrinės praktikos įvedimas į kasdienybę, asmeninius ir šeimos naratyvus bei tapsmas modernaus laisvalaikio dalimi. Laisvalaikio sąsajas su masiniu vartojimu ir kultūros komercializacija padeda aptikti tokių kultūros institucijų kaip fotografija ar kinas analizė. Tai kultūros instrumentai, leidžiantis bendrai patirti žinias, vaizdus ir įspūdžius.
9. Pirmuosius kino seansus galima vertinti kaip pirmą iš tiesų masinę kultūros formą Lietuvoje, peržengusią klasės, skonių ir tautybės ribas. Vilnių jie pasiekė su pirmąją kino banga į Rytus, panašiu metu kaip ir Varšuvą, Peterburgą, Nižnij Novgorodą. Atsižvelgiant į gyventojų skaičių, didžiausiame Lietuvos mieste Vilniuje, kinas buvo populiarus laisvalaikio forma – netruko kino teatrų, jų

lankomumas buvo didelis. Provincijoje laikini kino seansai taip pat sutraukdavo daug žiūrovų ir dažnam antrepreneriui tokios peržiūros buvo pelningos. Pirmosios kino peržiūros prigijo mugėse, vėliau kino erdvėmis ir kavinės bei restoranai. Taigi kino plėtrą galima aiškinti platesnės vizualinės programos kontekste, net ir vėlesniais metais kino populiarumas buvo didinamas įvairiomis technologinėmis inovacijomis ir kinų lydinčių artistų pasirodymais. Ankstyvasis kinas nebuvo visiškai stacionarus, XX a. pr. po Lietuvos provinciją keliavo mobilūs kino rodytojai, auditoriją pritraukiantys ir pasaulietiniais, ir religiniais filmais. Pastarųjų peržiūros buvo skatinamos ir vietos dvasininkų, religinio pobūdžio filmai žiūrėti po mišių ar atleidų metu, peržiūros organizuotos ir bažnytinių institucijų. Religinis kinas, kaip ir atitinkamos peržiūros moksleiviams, buvo suvoktas kaip puiki priemonė auklėti ir šviesti liaudį bei moksleivius.

10. Sportas modernios laisvalaikio kultūros dalimi Lietuvoje tapo nuo XIX a. pab.: atsirado sporto organizacijos, taisyklės, pradėta masiškai viešinti informaciją apie sporto renginius, imta rinkti sporto statistika ir pagal naujus principus organizuojamos sporto varžybos. Modernios sportinės praktikos liudija ir tai, kad sportas buvo viena iš priemonių pakeisti senus, kaime paliktus tarpusavio ryšius į naujus – naujieji miesto gyventojai į sportuojančių kolektyvus būrėsi pagal gyvenamąją vietą, pavyzdžiui, į futbolo klubus susirinkdavo iš miesto rajonų ar mokyklų. Šiuo požiūriu sportas buvo socialinio įsitraukimo forma ir socialinių ryšių stiprinimo instrumentas. Kitos sportinės praktikos keitėsi ir tapo visuotinės: važiavimas dviračiu iš pradžių buvęs „prabangus“ užsiėmimas, daugiausiai siejamas su elito fizine mankšta ar tarpusavio rungtynėmis, netrukus dėl pramonės revoliucijos tapo masine susisiekimo bei laisvalaikio priemone, leidusia individualiai keliauti po miestą ar regioną.

Modernus sportas buvo ir komercinės kultūros sritis: labiausiai komercializuotas (bei, modernia prasme, pirmasis žiūroviškas) sportas Rusijos imperijoje buvo žirgų lenktynės, pelną ir pajamas visai imperijos žirgininkystei nešusios per totalizatorių. Atletai, sporto žvaigždės taip pat tapo modernios ir komercinės kultūros dalimi, ne tik sporto, sveiko gyvenimo būdo, bet ir vyriškumo simboliais. Be to imperijos valdžia sportą ėmė laikyti simboliškai valstybės sveikatos ir galios išraiška, tad (ne be militaristinių tikslų) imta rūpintis sportinės veiklos sklaida,

ypač tarp jaunimo.

11. Disertacija baigiama aptariant keliones už miesto, kurios XIX a. pamažu tapo skirtingų visuomenės sluoksnių laisvalaikio praktika. Išskiriame kelis reprezentatyvius šių kelionių tipus: terapinį, trumpas išvykas į priemiesčio apylinkes bei atostogas vasarnamiuose. Šios išvykos – kaip ir dažna laisvalaikio forma – atskleidžia įvairių socialinių grupių laisvalaikio įpročius, taip pat ir tai, kaip atitinkami laisvalaikio būdai formavo atskirų (pirmiausia vidurinėsios klasės) visuomenės grupių tapatybę ir vietą socialinėje hierarchijoje.

Kelionių į užmiestį motyvai buvo skirtingi: turtingiems bajorams ir pasiturinčiai buržuazijai kelionė į kurortą buvo viena iš socialinio statuso palaikymo ar įtvirtinimo priemonių. Nenuostabu, kad XIX a. II pusės fizinės terapijos procedūromis, kartais itin nemaloniomis, ryždavosi ne tik sergantys, bet ir visiškai sveiki kurortų lankytojai. Mažiau pasiturintys užmiestyje laisvą laiką leisdavo racionaliau, čia pasilikdavo gerokai trumpiau (tik išimtiniais atvejais buržuazija kurorte likdavo visam sezonui). Dažnai į kurortus ar nuomojamas užmiesčio vilas vykdavo tik moterys, o vyrai likdavo mieste, arba dažnai į jį grįždavo. Galimybę užtikrinti pastovų ryšį su miestu, buržuazijos pragyvenimu šaltiniu, padėjo nauji XIX a. technikos laimėjimai: telegrafas, telefonas taip pat geležinkelių tinklas, leidęs gerokai greičiau ir pigiau pasiekti atostogų tikslą ir grįžti namo. Žemiausi visuomenės sluoksniai užmiestyje taip pat apsilankydavo, bet paprastai tokios išvykos buvo vienadienės. Tai buvo pigus būdas praleisti laiką sveikame, stipriai urbanizacijos nepaliestame kraštovaizdyje, nemokamai mėgautis žaliomis erdvėmis ir grynu oru bei atitrūkti nuo tankios ir ankštos gyvenamosios ir darbo aplinkos.

**PUBLICATIONS ON THE THEME OF THIS DISSERTATION:
PASKELBTI STRAIPSNIAI DISERTACIJOS TEMA:**

1. Masinės kultūros užuomazgos Kretingos ir Palangos Tiškevičių nuotraukų rinkiniuose. Senoji fotografija ir jos tyrimo galimybės, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2014/1, 2015, p. 67–93.
2. Частное пространство как индикатор социально-экономических изменений в конце XIX века, *Социальные группы и их влияние на развитие общества в XVI – XIX веках = Grupy społeczne i ich wpływ na rozwój społeczeństwa w XVI–XIX wieku*, сост. Т. Байрашаускайте, Вильнюс: Lietuvos istorijos institutas, 2015, с. 343–362.
3. Du juodi stačiakampiai ir tamsioji modernybės pusė, *Kintančios Lietuvos visuomenė: struktūros, veikėjai, idėjos. Mokslinių straipsnių rinkinys, skirtas prof. habil. dr. Tamaros Bairašauskaitės 65-mečio sukakčiai*, sud. O. Mastianica, V. Pugačiauskas, V. Žaltauskaitė, Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 2015, p. 331–344.

Review / recenzija: Jolita Mulevičiūtė, Besotis žvilgsnis. Lietuvos dailė ir vizualioji kultūra 1865–1914 (Insatiable Gaze. Art and Visual Culture of Lithuania 1865–1914), *Lithuanian Historical Studies*, vol. 18, 2014, pp. 207–212.

Review / recenzija: Darius Staliūnas, Antisemitism and Anti-Jewish Violence in Lithuania under the Tsars, *Lithuanian Historical Studies*, vol. 20, 2016, pp. 268–274.

Publikacijos nereцензуojamuose leidiniuose:

1. Vasara Vilniuje prieš šimtmetį, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2012, Nr. 5, p. 331–341.
2. Vilniaus tekstai, *Knygų aidai*, 2013, Nr. 2, p. 13–21.
3. Nuo motinystės atostogų iki karnavalo, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2015, Nr. 8, p. 65–66.

INFORMATION ABOUT THE AUTHOR OF THE DISSERTATION

Juozapas Paškauskas was born in Vilnius on the 27th of January in 1985. He studied at Vilnius University from 2005 to 2012 in the Faculty of History, where he received his Bachelor's (2009) and Master's (2012) degrees. In 2012-2016 he participated in a joint doctoral program run by the Lithuanian Institute of History and Vilnius University. During his doctoral studies, he took part in an internship at the Institute of History at the University of Warsaw. Paškauskas research areas are: cultural history and everyday life in the second part of the 19th century.

E-mail: paskauskas@gmail.com

INFORMACIJA APIE DISERTACIJOS AUTORIŲ

Juozapas Paškauskas gimė 1985 sausio 27 d. Vilniuje. 2005–2012 metais studijavo Vilniaus universitete, Istorijos fakultete. Įgijo istorijos bakalauro (2009) ir magistro (2012) kvalifikacijos laipsnius. 2012–2016 m. Lietuvos istorijos instituto ir Vilniaus universiteto jungtinės doktorantūros doktorantas. Doktorantūros studijų metais stažavosi Varšuvos universiteto Istorijos institute. Mokslinių tyrimų sritis: XIX a. pab. kultūros ir kasdienybės istorija.

E-mail: paskauskas@gmail.com

